دێموکراسی و چەشنەکانی

پێناسە و دێموکراسی لە ڕەوتی مێژوودا

د. کامران ئەمین‌ئاوە

پێشکەش بە خۆشەویستی لەبیر نەچووم "ناسری ئێرانپوور"

یەکێک لەو چەمکانەی بەردەوام لە ژیانی ڕۆژانەدا دەبیسترێ، وشەی دێموکراسی و ئازادییە. تەنانەت دیکتاتۆرەکانیش کاتێک باسی دەسەڵات و شێوەی فەرمانڕەواییان دەکەن، هەوڵ دەدەن خۆیان بە دێموکرات و خاوەنی دێموکراسی بناسێنن. بۆ وێنە لەکاتێکدا لە ئێران چوار دەیەیە ئیزنی هەناسەکێشانێکی ئازاد بە هیچ تاکێکی ئازادیخواز نادرێ و لە دوایین بڕیاری کۆڕی گشتیی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ساڵی ٢٠١٨دا ئەم دەوڵەتە وەکوو پێشێلکەری مافی مرۆڤ، ئازادیی دەربڕینی بیروڕا، کۆبوونەوە و خۆپێشاندانی ئاشتیخوازانە، سانسۆڕی چاپەمەنی و ڕاگەیاندن، هەروەها پێشێلکردنی مافی کەمینە نەتەوەیی وئایینییەکان وەکووو عەرەب، بەلووچ، کورد، ئازەری، بەهایی، تازە مەسیحییەکان (ئەوانەی بە تازەیی هاتوونە سەر ئایینی مەسیحییەت)، سوننە و یارسانەکان و هتد مەحکووم کراوە[1] و، ڕێکخراوەی نێونەتەوەیی لێخۆشبوون ساڵی ٢٠١٨ی سەبارەت بە گیرانی پتر لە ٧ هەزار خۆپێشاندەر، خوێندکار، ڕۆژنامەوان، کرێکار، چالاکانی بواری ژینگە و مافی ژنان و هتد بە ساڵی شەرم و سەرشۆڕی بۆ ئێران لە مێژوودا ناو بردوە[2] و، بەپێی ڕاپۆرتی پێشێلکردنی مافی مرۆڤ لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە ماوەی ساڵی ١٣٩٧ زیاتر لە

---

١ http://www.bbc.com/persian/iran-46602255

٢ عفو بین‌الملل: ٢٠١٨ سال شرم برای ایران در تاریخ،
https://womww.dw.c/fa-ir/عفو-بین‌الملل-٢٠١٨-سال-شرم-برای-ایران-در-تاریخ/a-۴۷۲۱۰۸۵۶

١٣٠٠ حاڵەتی پێشێلکردنی مافی مرۆڤ لە کوردستان بەهۆی دەزگای سەرکوتی کۆماری ئیسلامییەوە ڕووی داوە و، لە ماوەی ئەم ساڵەدا ٢٤٢ کۆڵبەر و کاسبکاری کورد کوژراو و برینـدار بـوون، لانـیکەم ٦٤١ کەس بە تـۆمەتی چـالاکیی سیاسـی گیـراون و لانـیکەم ٤٩ زینـدانی لە کوردسـتان ئێعـدام کـراون کە شـەش کەس لەوان زینـدانیی سیاسـی بـوون[٣]. هەروەها لە کاتێکدا کە بەپێی لێکۆڵینەوەکانی بنکەی سەربەخۆی "بێرتلیزمەن"ی[٤] ئاڵمان، ئێران لە نێوان ساڵەکانی ٢٠١٥ هەتا ٢٠١٧، لە باری چۆنیەتیی دێموکراسییەوە لە نێو ١٢٩ وڵاتی جیهاندا پلەی ١١٨ی هەیە[5] و، بەپێی لێکۆڵینەوەکانی گۆڤاری ئێکۆنۆمیست لە نێو ١٦٧ وڵاتـدا پـلەی ١٥٠ی هەیە،[٦] یـان بەپێـی ڕاپـۆرتی "کـۆڕی جیهـانیی ئـابووری" لە سـاڵی ٢٠١٨ لە بـواری کەلێنـی ڕەگەزیـدا[٧] لە نێـوان ١٤٩ وڵاتـدا لە پـلەی ١٤٢دایە،[٨] ڕواڵەتێکی دێموکراتیک بە خۆیەوە دەگرێ، هەڵبژاردنی سەرۆک کۆماری و پارلمانی بەڕێوە دەبا! بەڵام هەڵبـژاردن لە کۆمەڵگەیەکـدا کە زۆریـنەی خەڵـک یەخسـیری کەمینەیەکـی تۆتـالیتێر و سەرەڕۆن و، مافی بڕیاردانی ڕاستەقینەیان بۆ بەربژێر بوون و هەڵبژاردنی کەسێک، بێجگە لە دەستنیشـانکراوەکانی ویلایەتـی فەقیهـ نیـیە، گـاڵتەکردنە بە دێموکراسـی. بەو حـاڵەش بەڕێوەبەرانی ڕێژیمی ئەو وڵاتە خۆیان وەکوو نموونەیەک لە دێموکراسیی ڕاستەقینە واتە "دێموکراسـیی ئیسـلامی"! ڕادەنـێن و، تەنـانەت وڵاتـانی ئورووپـایی لە لایەن کاربەدەسـتانی حکـوومەتی ئیسـلامیی ئێـرانەوە بە خەوشـدارکردنی دێموکراسـی و مـافی مـرۆڤ تاوانبـار دەکرێن!

دێموکراسی چییە و بۆچی کۆمەڵگەیەکی ئازاد، بەبێ دێموکراسی ناتوانێ مانای هەبێ؟ بڵێی هەر کەس خۆی بە دێموکرات و هەر سیستمێک خۆی بە خاوەنی دێموکراسی ناساند، لە باری نێوەرۆکیشـەوە شایانی ئەم ئاوڵنـاوە بـێ؟ بڵێـی دێموکراسی بتـوانێ وڵامـدەری هەمـوو کێشـەکانی کـۆمەڵگە بـۆ وێـنە نـابەرامبەریی کـۆمەڵایەتی، ئـابووری و مسـۆگەرکردنی دادپەروەری و کەمکردنەوەی کەلێنی چینایەتی بێ، هەروەها کێشەی نەتەوەیی بۆ چارەسەر بکرێ؟ بڵێی بۆ ئێمەی کورد و بە گشتی بۆ کۆمەڵگەیەکی ڕۆژهەڵاتی هەبوونی دێموکراسی

---

[٣] ڕاپۆرتی پێشێلکردنی مافی مرۆڤ لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، "کوردستان" ئۆرگانی حیزبی دێموکراتی کوردستان، ژمارەی ٧٤٧، لاپەڕەی ٤، ١٥ی خاکەلێوەی ١٣٩٨، ٤ی ئاوریلی ٢٠١٩

[٤] Bertelsmann SE & Co. KGaA

[٥] https://www.radiozamaneh.com/387527

[٦] https://fa.euronews.com/2018/02/01/economist-intelligence-unit-published-the-democracy-index-2017-iran-afghanistan-low-place

[٧] شکاف جنسی

[٨] https://www.radiozamaneh.com/۴۲۵۰۱۸

بۆ بەرەوپێش بردنی خەباتی نەتەوەیی خاڵێکی گرینگ و پێویست بێ؟ یان تەنیا هەبوونی هێزی چەکدار و هاوسەنگیی هێزە دژبەرەکان بۆ چارەسەرکردنی کێشەکان لە ڕەوتی مامەڵەکردن لەگەڵ ناوەنددا قسەی ئاخر دەکات؟ بڵێی کەسێک یان حیزب و ڕێکخراوەیەک کاتێک بۆخۆی پێشێلکەری دێموکراسیی نێوخۆییە، بتوانێ ئاڵاهەڵگری ڕاستەقینەی خەباتی نەتەوەیی_ ڕزگاریخوازانە بێ و وەکوو هێزێکی دێموکرات و دێموکراسیخواز پێناسە بکرێ؟ و هتد. ئەم بابەتە، تێدەکۆشێ بەکورتی تیشک بخاتە سەر پێناسە، مێژوو، چەشن و پێداویستیی دێموکراسییەکی ڕاستەقینە بۆ پێکهێنانی کۆمەڵگەیەکی ئازاد و ئەمڕۆیی.

پێناسەی دێموکراسی

دێموکراسی تێکەڵاوێکە لە دوو وشەی یوونانیی "دێموس"[٩] بە مانای خەڵک یان گەل و، "کراتۆس"[١٠] بە مانای حکوومەت یان فەرمانڕەوایی کردنی خەڵک. مەبەست لە خەڵک زۆرتر کۆی شارۆمەندانە. بە گشتی، دێموکراسی لە ڕۆژی سەرهەڵدانی ئەم چەمکەوە هەتا ئێستا مانا و پێناسەیەکی هاوبەشی نەبووە و زۆربەی فیلسووف و سیاسەتوانەکان لە ڕوانگەی جۆراوجۆرەوە دێموکراسییان پێناسە کردوە و لەوە دەچێ نیزیک بە ٢٠٠ پێناسەی جۆراوجۆری هەبێ. دێموکراسی یان بە وتەیەکی دیکە خەڵک سالاری ٢۴٠٠ساڵ لەمەو پێش لە یوونانی کۆنەوە دەستی پێکرد. زۆربەی خەڵک، دێموکراسی وەکوو حکوومەتی گەل یان خەڵک پێناسە دەکەن و لەم نێوەدا سەرەکیترین مەبەست و ئامانجی خەڵک بۆ دروستکردنی حکوومەتێکی دێموکرات واتە پارێزگاری و پاراستنی "ماف"، "بەرژەوەندی" و "خۆشبژیوی" لەبیر دەچێتەوە.

ئەفلاتوون، دێموکراسی وەکوو فۆرمێک لە حکوومەتێکی"دلڕفێن، بێسەروبەرە و ڕەنگاوڕەنگ کە یەکسانی هەم لە نێوان ئەوانەی بەرامبەرن و هەم ئەوانەی نابەرامبەرن دابین دەکا، دەناسێنێ. لە ڕوانگەی ئەرەستۆوە دێموکراسی، دەسەڵاتی هەمووان لەسەر هەر کەس و، هەر کەسیش بە چەشنێکی بگۆڕ لە سەر هەموو کەسە. "ئەسپینۆزا"ش وەکوو یەکەمین بیرمەندی دێموکراسیی ئازادیخوازانە (لیبراڵ)، پێی وایە دێموکراسی باشترین شکڵی حکوومەت بۆ بەرەوپێشبردنی ئازادیی بیروهزر، فەلسەفە، چاکی و باشیی[١١] ڕاستەقینەیە.

---

[٩] Demos

[١٠] Kratos

[١١] Virtue

ژان ژاک ڕۆسۆ، دیموکراسی وەکوو هێمای ئیرادەی زۆرینە پێناسە دەکا و بە باوەڕی ئابراهام لینکۆڵن دیموکراسی "دەسەڵاتی خەڵک بۆ خەڵک و بە دەستی خەڵکە". لە ڕوانگەی لینینەوە دیموکراسی شتێک نییە بێجگە لە فۆڕمێک لە دەوڵەت و، دەوڵەتی پاش شۆڕشی سۆسیالیستی، کامڵترین چەشنی دیموکراسییە! لە ڕوانگەی "ئیزایا بێرلین"یش دیموکراسی سیستمێکە دەرفەتی هەڵبژاردن لە نێو بەدیلە جۆراوجۆرەکان بە خەڵک دەدا. لەوە دەچێ دیموکراسی وەکوو سیستمێکی حکوومەتی پێناسە بکرێ کە بۆ ڕێکخستنی پێوەندیی نێوان دەستەڵاتداران و خەڵک پێک هاتووە.
جین شارپ حکوومەتی خەڵک سالار یان دیموکراتیک بە حکوومەتێک دەزانێ کە تەواوی شارۆمەندان، ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ (لە ڕێگای نوێنەرە هەڵبژێردراوەکانی خۆیان) وێڕای بەشداریی لە دەسەڵات چاودێری لە چۆنیەتیی کارەکانی دەوڵەت دەکەن و لە ڕاستیدا لەم چەشنە حکوومەتانەدا ئەوە خەڵکن کە حکوومەت بەسەر یاسادانەر و دەوڵەتدا دەکەن. خەڵک سالاری یان دیموکراسیش کۆی ئەو بنەواشە (پرەنسیپ) و مێتۆدانەیە، بەرگری لە ئازادیی مرۆڤ دەکا. خەڵک سالاری جێگیرکردنی ئازادی لەسەر بنەمای حکوومەتی زۆرینە و پاراستنی مافی تاک و کەمینەیە، هەروەها وێڕای ڕێزگرتن لە ویستی زۆرینە، سەرسەختانە بەرگری لە مافە بنەڕەتییەکانی تاک و گرووپە کەمینەکان دەکا. دیموکراسی، پێش ئەوەی چەشنە شێوەیەکی حکوومەت بێ، چەشنە شێوەیەکی ژیانە. واتە مانای دیموکراسی ڕیشەی لە باوەڕ و بۆچوونی خەڵکی کۆمەڵگەدا هەیە و لە کۆمەڵگەیەکدا شکڵ دەگرێ کە خەڵک لە بواری کۆمەڵایەتیدا خاوەنی فەرهەنگی "قبووڵکردنی بوونی یەکێکی دیکە" و لە بواری سیاسیدا ئامادەی قبووڵی بیروڕا و بۆچوونی جۆراوجۆر بن. بنەمای ئەخلاقیی ئەم کۆمەڵگەیە لەسەر بنەمای مسۆگەرکردنی ئازادیی تاک و پێشگیری لە پێشێلکردنی ئازادی و مافی کەسانی دیکەدایە. خەڵکی ئەم چەشنە کۆمەلگەیە بەختەوەری و پێشکەوتنی خۆیان لە پێوەندی لەگەڵ پێشکەوتن و چاکسازیی کۆمەلگەدا دەبینن.

دیموکراسی لە ڕەوتی مێژوودا

یەکەمین شکڵی ناسراوی دیموکراسی لە یوونانی کەونارادا دیتراوە. سەرهەڵدانی هەوەڵین ڕێکخراوە دیموکراتیکەکانی دەوڵەت-شارەکانی یوونان دەگەڕێتەوە بۆ ساڵەکانی ٥٠٨-٥٠٧ هەتا ٣٣٨ی پێش زایین. ئاتێن، دەوڵەت-شاری هەرە گەورەی یوونانی، خاوەنی بەهێزترین حکوومەتی دیموکراتیکی سەردەمی خۆی بووە و تەنیا سیستمێک بووە کە گەلێک کتێب و نووسراوەی باشی لە دوای خۆی لەمەڕ شێوەی دەسەڵاتداری و بیروڕای جۆراوجۆر، هەروەها لە بارەی دیموکراسی بەجێ هێشتوە. گۆڕانکاریی سیاسیی ئاتێن لە ئاریستۆکراسیی خاوەن

زەوییەوە بۆ دیموکراسی، لە سەرەتاکانی سەدەی شەشی پێش زایین لە پێوەندی لەگەڵ چاکسازییەکانی سۆلۆن ڕێبەری هەڵبژێردراوی ئاتێن لە ساڵی ٥٩٤ی پێش زایین دەستی پێکردوە.
لە یوونان بێجگە لە ئاریستۆکراتەکان، بە دانیشتووانی ئازادی ناوچەی "ئاتیکا"شیان دەگوت "دیموس". زۆربەی دیموسەکان لە جووتیار، کاسبکار، دەریاوان و کرێکارە مزبەرەکان پێکهاتبوون، بەڵام، لە نێو ئەواندا جەماعەتێکی دەوڵەمەندیش وەکوو بازرگانان، خاوەن کەشتییەکان و خاوەن کۆیلەکانیش هەبوون. تەواوی دیموسەکان بە هەژار و دەوڵەمەندەوە مافی بەشداری لە کار و باری حکوومەتی ئاتێنیان نەبوو و ئەم مافە تەنیا بۆ نەجیبزادەکان پارێزراو بوو. لە سەرەتای سەدەی شەشی پێش زایین، شەڕ و کێشەی خوێناوی لە نێوان دیموس و نەجیبزادەکان سەری هەڵدا. لە سالی ٥٩٤ پێش زایین سۆلۆن لە دایکبووی بنەماڵەیەکی ئاریستۆکرات – دیموس، بوو بە دەسەڵاتداری ئاتێن.
سۆلۆن تەواوی قەرزەکانی هەڵوەشاندەوە و، وێڕای ئازادکردنی ئەو کەسانەی کە بەهۆی قەرزداربوونیان تووشی کۆیلەتی ببوون، ئەم کارەی بۆ هەمیشە قەدەغە کرد [هەڵبەت چاکسازیی سۆلۆن گۆڕانێکی لە وەزعی ئەو کۆیلانەی لە وڵاتەکانی دیکەوە بۆ ئاتێن هێنابوویان، پیک نەهێنا و ئەوان هەر بە کۆیلەیی مانەوە]، پاشان بەپێی ئەو یاسا بنەڕەتییەی کە پەسەند کرا، شارۆمەندەکانی ئاتێن بەپێی پانتایی زەوی یا داهاتیان، بە چوار چین دابەش دەکران و ئیتر مەرجی ئەندامبوون لە نێو چینی بژاردە، نەک نەجیبزادە بوون، بەڵکوو هەبوونی مڵک و سەروەت بوو. لە کاتی سۆلۆندا شوورایەکی هەڵبژاردە لە ٤٠٠ کەس، بە ناوی "ئەنجومەنی گەل" ڕۆڵێکی تایبەتی لە کاروباری دەوڵەتدا دەگێڕا.
چاکسازییەکانی سۆلۆن بوو بە هۆی دابەشبوونی دانیشتووانی ئاتێن بە دوو دەستە: خەڵکی ئاتێن و کۆیلەکان. خەڵکی ئاتێن، خەڵکێکی ئازاد بوون، مافی ڕاگرتنی کۆیلە، سەروەت و سامانیان هەبوو و بەشدارییان لە ئەنجومەنی گەل دەکرد و هەرە دەوڵەمەندەکانیان دەبوون بە خاوەنی پلە و پایەی بەرزی دەوڵەتی، بەڵام کۆیلەکان هیچ مافێکیان نەبوو و بە بەشێک لە دارایی خاوەندارەکانیان دادەنران.
بەپێی لێکۆڵینەوەکانی لویس هێنری مۆرگان "لەبەرامبەر ٩٠ هەزار شارۆمەندی ئاتێنیدا، ٣٦٥ هەزار کۆیلە دانیشتووی ئەم شارە بوون.[١٢]
چاکسازییەکانی سۆلۆن، دەوڵەتی ئاتێنی کردە دەوڵەتێکی دیموکراتیکی گشتی و پاش ئەو کلیستن (٥١٠- ٥٠٩ پێش زایین) وێڕای درێژە پێدان بە چاکسازییەکانی سۆلۆن، بوو بە هۆی هەرچی زۆرتر دیموکراتیک بوونی دەوڵەتی ئاتێن.

---

[١٢]. فردریک انگلس، منشاء خانواده، مالکیت خصوصی و دولت، ترجمه مسعود احمدزاده، ص ١٦٦، اسفندماه ١٣٥٠

لــووتکەی دێموکراســیی ئــاتێن دەگەڕێــتەوە کــاتی دەســەڵاتداریی پــریکلێس. بەپێــی چاکسازییەکانی پریکلێس مافی خەڵک لە هەڵبژاردندا زۆرتر کرا و هەڵبژاردنی قورعەیی[۱۳] کـرا بە بـاو. پێـدانی پـارە بە هەژاران لەم سـەردەمەدا دەرفەتـی بـۆ بەشـداریی ئەوان لە کاروبـاری کـۆمەڵگەدا پێکهێنـا. ئەنجـومەنی گەل وەکـوو بەرزتـرین شـوێنی بڕیـاردان لە سیاسـەتی نێوخـۆیی و بیـانی، چـاودێری بەسـەر تەواوی کارەکـانی دەوڵەتـدا دەکـرد. ئەم ئەنجـومەنە هەر ١٠ ڕۆژ جارێـک کۆبـوونەوەی هەبـوو و هەر شـارومەندێکی ئـاتێنی خـاوەن مـافی قسـەکردن و پێشـنیاردەربڕین یـان گەلاڵەکردنـی یاسـای هەبـوو. چاکسـازییەکانی پریکلێس سەرچاوەی ئازادیی مافی دەنگدانی گشتی و بەشداریی تەواوی خەڵـک [بێجگە لە ژنان، بێگانە، کۆیلە و ئەوانەی تەمەنیان ژێر سی ساڵ بـوو] لە تەواوی کاروبـاری دەوڵەتـدا بوو.

توێژینەوەکـانی فرێـدریش ئەنگڵـس لە کتێبـی "سـەرچاوەی بنەمـاڵە و دەوڵەت" بەپێـی لێکۆڵینەوەکـانی لـویس هێنـری مۆرگـان، خەڵکنـاس و دێریننـاسـی ئەمریکـایی لە کتێبـی "کۆمەڵگەی دێرین" باسی شۆڕایەکی سـەرەتایی لە نێـوان سوورپێسـتەکانی باکووری ئەمریکا دەکا کە دەکرێ وەکوو دێموکراسیی خانەدانی پێناسە بکرێ. شووڕای ڕیش سپییەکان و سەردارەکانی سپا بەڕێوەبەری خێڵ یاخود یەکیەتیی خێڵەکان بـوون. نمـوونەی ئەم حـاڵەتە لە نێـوان تیـرەی ئێیرۆکـی سوورپێسـتەکانی ئەمریکـایی لە ڕۆژئـاوای چـۆمی می‌سی‌سی‌پی دیتراوە. تەواوی ئەندامەکانی ئەم تایفەیە ئازاد بـوون و دەبـوو بەرگـری لە ئازادیی یەکتـری بکەن. لە ڕوانگەی ئیمتیاز و مافە کەسییەکان یەکسان بووە و سەرۆکەکانی کاتی ئاشتی[۱۴] و سەرۆکەکانی دیکەی ئەم تایفەیە سەرتر لەوانی دیکە نەبوون.[۱۵] ئەنـدامانی ئەم کۆمەڵگەیە مافی زەوتکردنـی پلە و پایەی سـەرۆکی کـاتی ئاشـتی و شـەڕیان هەبـووە و کۆبوونەوەکانی شـۆڕا لە نێـو کـۆی گشـتیی خەڵکـدا بەڕێـوە چـووە. هەر ئەنـدامێکی کـۆمەڵگە خـاوەن مـافی بەشداری و قسە و باس بووە، تەنانەت ژنانیش لە ڕێگای نۆێنەرانی خۆیان بیروڕای خۆیـان ڕاگەیاندوە و بڕیاری کۆتایی، بەپێی دەنگدانی گشتی بووە.[۱۶]

"تێکچـوونی سیسـتمی فیـۆدالی و سـەرهەڵدانی سیسـتمی سـەرمایەداری هاوکـاتە لەگەڵ سـەرهەڵدانی دێموکراسـیی بـۆرژوازیی. "دێموکراسـیی بـۆرژوازیی لە ئورووپـا لە حـاڵەتی سەرەتایی خۆیدا لە نێو شارە ئازادەکان کە سیستمی هاوپیشـەیی و شۆڕای شارەدارییەکان

---

[۱۳] تیروپشکی

[۱۴] Sachem

[۱۵] فردریک انگلس، منشاء خانواده، مالکیت خصوصی و دولت، ترجمه مسعود احمدزاده، ص ١٢٥، اسفندماه ١٣٥٠

[۱۶] سەرچاوەی سەرێ، لاپەڕەی ١٣٠

هەتا ڕادەیەک دەستەڵاتی فیۆداڵەکانیان بەرتەسک کردبوو سەری هەڵدا. بۆرژوازی توانی پێوەندیی خۆی لەگەڵ خەڵک بەهێز بکا و ئەوان بە شوێن خۆیەوە ڕابکێشێ، هەتا لە ئاکامدا بتوانێ دەسەڵات لە دەستی فیۆداڵەکان دەربێنێ".[17]

شۆڕشەکانی دژ بە سیستمی فیۆدالی، ئاڵاهەڵگری دروشمی ئازادی، بەرابەری و مافی خاوەنداریەتی بوون. یاسا بنەڕەتییەکانی ئەم شۆڕشانە بەپێی پێداویستیی خەباتی دژ بە سیستمی فیۆدالی و هاوئاهەنگی لە کار و خەباتی تەواوی شارۆمەندان، نێوەرۆکێکی دێموکراتیکیان هەبوو. بەڵام ئەو یاسایانەی لە کردەوەدا بەڕێوە دەچوون و، لە ڕاستیدا بەتەواوی جیاواز بوون و چین و توێژەکانی خوارەوەی کۆمەڵگە و ژنان مافی دەنگدانیان لێ زەوت کرابوو. بەم پێیە لە درێژایی سەدەی نۆزدەدا وەدەستهێنانی دێموکراسیی سیاسی، ئامانج و بەرنامەی سیاسیی چینەکانی خوارەوەی کۆمەڵگە بوو. بەرە بەرە خەباتی بەردەوامی هێزە پێشکەوتنخوازەکانی کۆمەڵگە توانی دێموکراسیی سیاسی بەسەر بۆرژوازیدا بسەپێنێ و مافی کۆمەڵایەتی وەدەست بێنێ و ببێتە هۆی پەسەندکرانی مافی دەنگدانی تەواوی ئەندامانی کۆمەڵگە و بەربژێر بوونیان بۆ پارلمان و هتد. لە سەدەی بیستەمدا خەباتی بێوچانی هێزە چەپ و کرێکارییەکان لە ئورووپا بوو بە هۆی پاشەکشەی سەرمایەداری و مسۆگەرکردنی گەلێک مافی بەرچاو بۆ تەواوی چین و توێژەکانی کۆمەڵگە وەکوو مافی بێکاری، بەرگری لە ژینگە، ئاسایش و سڵامەتیی پیشەیی، سڵامەتیی ژنانی دووگیان، پاراستنی مافی بەکارهێنەر، پێکهاتنی یەکیەتیی پیشەیی و هتد. دێموکراسیی بۆرژوایی دەستکەوتێکی گەورە لە مێژووی مرۆڤایەتییە کە توانی "مافی بەرامبەر" و ئازادیی تاکەکەسی دابین بکا، بەڵام نەیتوانی بەرامبەری (یەکسانی) پێک بێنێ، بە واتایەک "مافی یەکسان" بەبێ یەکسانی.

لە دەیەکانی کۆتایی سەدەی ڕابردووەوە هەتا ئێستا دێموکراسیی بۆرژوایی لە بەشێکی بەرچاو لە وڵاتانی جیهان، لە قالبی نیولیبراڵی و لە چوارچێوەی پێوەندییەکانی سیستمی سەرمایەداریدا گەڵاڵە و تیۆریزە کراوە. دێموکراسی لەسەر بنەمای بیروهزری نیولیبراڵی یان ڕاستی نوێ، لە ڕێبازی سیاسیی ڕابێرت نۆزیک[18] و فریدریک ڤۆن هایک[19] سەرچاوەی گرتوە. لە ڕوانگەی ئەوانەوە ژیانی سیاسی وەکوو ژیانی ئابووری لەسەر بنەمای ئازادی یان توانایی تاک بۆ داهێنانی شتی نوێ دابین کراوە. هایک دێموکراسی وەکوو بیرۆکەیەک لە

---

[17] ا. طبری، دمکراسی و سیر تاریخی آن، نوشته‌های فلسفی و اجتماعی، جلد دوم، انتشارات حزب توده ایران ۱۳۸۶، صص ۲۰۱- ۱۹۲

[18] Robert Nozik

[19] Friedrich Von Hayek

پێوەندی لەگەڵ شێوەی دیاریکردنی ئەو شتانەی پێناسە دەکا کە دەبێ قانوونی بن و لەم ڕەوتەدا دێموکراسی وەکوو ئامانج نابینێ. بە باوەڕی هایک دێموکراسی ئامرازێکی قازانجخوازانە بۆ یاریدەدان بە مسۆگەرکردنی هەرە بەرزترین ئامانجی سیاسی، واتە ئازادییە. دێموکراسیی قانوونی دەبێ ئازادی بکاتە تەوەری کاری خۆی و یاسادانەران نابێ دەست لە دەسەڵاتداریی قانوون وەردەن. هایک دێموکراسیی جەماوەری وەکوو مەترسییەک بۆ ڕووتێکردن لە سەرەڕۆیی و ڕاگوێزتنی دەسەڵاتی زۆرینە بۆ دەسەڵاتی کارگێڕانی دەوڵەت لە قەڵەم دەدا. دێموکراسیی نیولیبراڵ، دێموکراسییەکی ڕواڵەتی و لەسەر بنەمای نوێنەرایەتی و هەڵبژاردنی دەورەییە و مانایەکی بەرتەسک و فەرمی لە ئەزموونی دێموکراتیک پێشکەش دەکا. بازاڕی ئازاد و دەستێوەرنەدانی دەوڵەت لە کاروباری ئەوان وەکوو "پاژنەی ئاشیل" و پێوەری هەڵسەنگاندنی دێموکراسی لە لایەن نیولیبراڵەکانەوەیە. بە باوەڕی میلتۆن فریدمەن[20] ئابووریناس، ئامارزان و نووسەری ئەمریکایی لە کتێبی "سەرمایەداری و ئازادی"دا، بەو پێیە کە قازانجخوازی، نێوەرۆکی دێموکراسییە، کاتێک دەوڵەتێک سیاسەتەکەی دژ بە بازاڕ بێ، نادێموکراتیکە و پشتیوانیی خەڵکی ئاگاش لەو دەوڵەتە بێبایخە.

لە ڕوانگەی دێموکراسیی نیولیبراڵی، بازاڕ سەرتر لە هەموو شتێکە و نیولیبراڵەکان دێموکراسی، وەک هاوتەرازی بازاڕی ئازاد پێناسە دەکەن و لە کاتی لێکدانەوەی بارودۆخی وڵاتانی ئورووپای ڕۆژهەڵات و ڕووسیە وێڕای زاڵبوونی دەسەڵاتی مافیا و گەنگێستەرە ئابوورییەکان بەسەر ژیانی خەڵک، ئەو کۆمەڵگەیانە وەکوو کۆمەڵگەیەکی دێموکراتیک پێناسە دەکەن و تەنانەت دیکتاتۆرێکی وەکوو ژێنراڵ پینۆشەش لە سالوادۆر ئالێندەیەک زۆر بە دێموکراتیکتر دەزانن کە بەپێی ڕێفراندۆمیکی ئازاد هەڵبژێردرابوو و لە لایەن کوودەتاچییە پاشکەوتووخوازەکان کوژرا و وڵاتی شیلی کرا بە گۆمی خوێن.

نیولیبراڵەکان، ئازادی و دێموکراسی تەنیا لە پێوەندی لەگەڵ بازاڕدا پێناسە دەکەن و بایەخی پێ دەدەن. بە باوەڕی فریدمەن"بە پێی ئازادیی بەکارهێنەر لە بازاڕی ئازاددا، هەر کەس دەتوانێ دەنگ بەو شتە بدات کە دەیەوێ، بەڵێ! دەکرێ ئاوا بێژی، تاک دەتوانێ دەنگ بە ڕەنگی ئەو کراواتەی بدا کە گەرەکیەتی." ئەم چەشنە دێموکراسییە لە کردەوەدا دێموکراسیی بەکارهێنەرە و بە وتەی دەیوید کۆرتێن[21] ئابووریناسی ئەمریکایی، دێموکراسیی بەکارهێنەر یانی "لە ڕەواڵی ئاسایی بازاڕدا ئێوە بە دۆلاری خۆتانەوە دەنگبدەن" و لەگەڵ "برسی ڕاگرتنی ئابووریی سەرمایەداری" بتوانن "بازاڕێک بە فیکر و بە

---

[20] Milton Friedman

[21] David Korten

ئاوەز پەروەردە بکەن". لەم چەشنە دیموکراسییەدا لۆژیکی "یەک دۆلار، یەک دەنگ" زاڵە و ئەو کەسانەی کە خاوەنی زۆرترین سەرمایەی ئابوورین، مەیل و پاڵنەریکی کەمتریان بۆ چاکسازیی یاخود گۆڕانکاریی لەو سیستمی ئابوورییە هەیە کە کارەکەی لە بەرژوەندیی ئەواندایە، نیولیبڕاڵەکان پەرەسەندنی بیرو هزری دادخوازانە بە سەرچاوە و هۆی تەواوی چارەڕەشی و شەرمەزاییەکانی کۆمەڵگە لەقەڵەم دەدەن.[٢٢]

بەڵام ئەمڕۆ فۆکایاما پاش تێپەڕینی ئەم ساڵانە بە تەواوی باوەڕی خۆی بە داهاتووی سەرمایەداری لەدەست داوە و لە بابەتێک لە نیوستەیتمەن[٢٣] لە ١٧ی ئۆکتۆبری ٢٠١٨ دەبێژێ: "ئەو شتەی من ئەو کات (١٩٩٢) گوتم، ئەوەبوو کە یەکێک لە کێشەکانی دیموکراسیی مودێرن ئەوەیە کە ئاشتی و کامەرانی دابین دەکا بەڵام خەڵک شتێکی لەمە زیاتریان دەوێ. دیموکراسییە لیبڕالییەکان تەنانەت هەوڵ نادەن پێناسەیەک بۆ ژیانێکی باش بخەنە ڕوو. قورسایی ئەم ئەرکە کەوتۆتە سەر شانی کەسانێک کە هەست بە نامۆبوون لە گەڵ خۆیان و بێئامانجی دەکەن و هەر لەبەر ئەوەشە کە پەیوەستبوونیان بە گرووپە شوناسخوازەکان، هەستی کۆمەڵ بوونیان دەداتێ."

ڕووداوەکانی چەند دەیەی ڕابردوو تەنانەت لە نێو لێکۆڵەرە ڕاستەکان (سەر بەدەست ڕاستییەکان) بۆتە هۆی ڕەتکردنەوەی هەتاهەتایی بوونی لیبڕال_دیموکراسیی و بەشێکی زۆریان پێیان وایە لیبڕال_دیموکراسی لە سەروبەندی هەرەسهێنان و لەنێوچوون دایە. لایەنگرانی سەرمایەداری پێشبینییان دەکرد، سەرکەوتنی لیبڕالیزم دەبێتە هۆی مسۆگەر کردنی ئاشتی و سەرکەوتن لە داهاتوودا. ئابووریناسەکان باسیان لە قازانجی ئاشتی دەکرد و پێیان وابوو پاش تەواوبوونی شەڕی سارد لەگەڵ یەکیەتیی سۆڤییەتی، دەوڵەتە سەرمایەدارییەکان دەتوانن بودجەیەکی زۆر بۆ دروستکردنی قوتابخانە، نەخۆشخانە، ماڵ و تەواوی پێداویستییەکانی دیکەی ژیانێکی ئەمڕۆیی تەرخان بکەن و، لەم ڕەوتەدا زەوییە شۆڕەکاتەکان دەژێنەوە، ڕادەی بەرهەمهێنان بەرز دەبێتەوە و مرۆڤ لێرە بەدواوە هەتا کۆتایی ژیانی، بەختەوەرانە دەژی. هەرچەند ٢٦ ساڵ لە ژیانی پیاو یان ژنێکدا ماوەیەکی زۆرە، بەڵام لە پێوەری مێژوودا تەنیا کاتێکی تیژتێپەڕە. وەک دەبینین لەم ماوە کورتەی مێژوودا، هەموو شتێک گۆڕاوە و بەو چەشنەی هێگڵ پێشبینیی کردبوو، هەموو شتێک بووە بە دژی خۆی و، ئەمڕۆ ئیتر پێشبینییە گەنیوەکانی ئەو کاتی نیولیبڕاڵەکان داریان لەسەر بەردیان نەماوە.

---

[٢٢] خسرو صادقی بروجنی، نولیبرال‌ها دروغ می‌گویند؛ نولیبرالیسم و دموکراسی.
http://www.khosrosadeghy.com/?p=153

[٢٣] New Statesman

فۆکۆیاما لە وڵامی پرسیارێکدا لەمەڕ سەرلەنوێ بووژانەوەی چەپی سۆسیالیستی لە ئەمریکا و ئینگلستان دەڵێ: "هەموو شتێک پێوەندی بەوە هەیە کە مەبەستی ئێوە لە سۆسیالیزم چ بێ؟ پێم وانییە خاوەنداریەتی ئامرازی بەرهەمهێنان بێجگە لە بوارگەلێکی وەکوو خزمەتگوزاریی گشتیدا، بمێنێ، بەڵام ئەگەر مەبەستتان بەرنامەکانی سەرلەنوێ دابەشکردنەوە لە پێناوی قەرەبوو کردنەوەی لاسەنگیی گەورە لە داهات و سەروەتدا بێ، بەڵێ، پێم وایە سوسیاڵیزم نەک تەنیا دەتوانێ، بەڵکوو دەبێ بگەڕێتەوە." بە باوەڕی فۆکۆیاما ئاکامی ئەو سەردەمە درێژخایەنەی لەگەڵ هاتنی ڕیگان و تاچێر دەستی پێکرد لەگەڵ سەرجەمی ئەو ئایدیا تایبەتییانەی سەبارەت بە قازانجەکانی بازاڕی ڕێکوپێککراو سەریان هەڵدا، لە زۆربەی بوارەکاندا کارەسات خوڵقێن بووە".[٢٤]

پاش سەرهەڵدانی بزووتنەوەی کرێکاری لە سەدەی هەژدەی زایینی و بە تایبەتی شۆڕشی کۆمۆنی پاریس لە مارسی ١٨٧١، هەروەها دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبری ١٩١٧ لە ڕووسیەی تزاری و بە دەسەڵاتگەیشتنی باڵشویکەکان، چەمکی دێموکراسیی سۆسیالیستی وەکوو بەدیلێک بەرامبەر بە دێموکراسیی بۆرژوایی بۆ ماوەیەکی درێژخایەن خۆی دەنواند. لە ڕوانگەی کۆمۆنیستەکان دێموکراسیی سۆسیالیستی بریتییە لە دیکتاتۆریی پرۆلتاریا، واتە دێموکراسی بۆ زۆرینەی خەڵک و ئامادەکردنی بارودۆخی پێویست بۆ حکوومەتی ڕاستەقینەی خەڵک بەسەر خەڵکدا و بەڕێوەبردنی دێموکراسی بە چەشنێکی بەرفراوان لە قازانج و بەرژوەندیی خەڵکدا. بەم پێیە دێموکراتیکترین شکڵی کۆماری بۆرژوازی شتێک نییە جگە لە دیکتاتۆریی کەمینەی چەوسێنەر بەسەر زۆرینەی زەحمەتکێش و هەژاردا. دەوڵەتی بۆرژوازی هەرچەند دێموکراتیکیش بێ، دیسان شایانی ڕووخاندنە و "دەوڵەتی سۆسیالیستی، چەشنی هەرەکامڵی دێموکراسییە".[٢٥]

نێوەرۆکی دێموکراسیی سۆسیالیستی بەپێی نووسراوەکانی مارکس لە بارەی کۆمۆنی پاریس بریتییە لە لەنێوبردنی دەوڵەتی بۆرژوازی، دەزگای بۆرۆکراتیک و سەرکوتکەر، ڕێکخراوە سەرەڕۆ و ستەمگەرەکان، هەروەها گۆڕانی ئەوان، بە چەشنە دەسەڵاتێکی نوێ کە ڕەنگدانەوەی ڕاستەوخۆی ویستی خەڵکی زەحمەتکێش و نوێنەری ڕەوتە جۆراوجۆرە

---

[٢٤] اَلن وودز،نگرش جدید فوکویاما: «سوسیالیسم باید بازگردد«ترجمەی نیکزاد زنگنە" اخبار روز-www.akhbar : rooz.com سەشنبە ٢٧ آذر ١٣٩٧ - ١٨ دسامبر ٢٠١٨

[٢٥] و ای. لنین، دولت و انقلاب، ترجمە محمد پورهرمزان و علی بیات، چاپ سوم، ١٣٨٧، انتشارات حزب تودە ایران، ص ٢٤

سیاسییەکان واتە ژاکوبینەکان، بلانکیستەکان، پرۆدۆنیستەکان و گرووپە جۆراوجۆرە سیاسییەکان بێ.[26]
ئەنگلس لە پێشەکی بۆ کتێبی"شەڕی نێوخۆیی لە فەڕانسە - مارکس" لە پێوەندی لەگەڵ حکوومەتی ۷۲ ڕۆژەی کۆمۆنی پاریسدا "هەڵبژاردنی تەواوی کاربەدەستانی دەزگا ئیداری، دادوەری و پەروەردەییەکان بەپێی دەنگی گشتی و وەرگرتنەوەی ئەم بەرپرسایەتیانە لە هەر کاتێکی دڵخوازدا، بە یەکێک لە دوو ئامرازی کارامەی دەوڵەتی کۆمۆن پاریس بۆ پێشگیری لە گۆڕانی دەوڵەت و ئەندامەکانی لە خزمەتگوزارییەوە بە خوداکانی زاڵ بەسەر کۆمەڵگەدا"[27] پێناسە دەکا و ڕوو بەو سۆسیال دێموکراتانەی کە بە بیستنی وشەی دیکتاتۆریی پرۆلتاریا تووشی ترس و دڵەڕاوکێ دەبن دەڵێ: "ئەگەر بەڕێزان پێیان خۆشە بزانن ئەم دیکتاتۆرییە چییە؟ باشترە سەیرێکی کۆمۆنی پاریس بکەن، ئەو کات دەبینن کە ئەمە هەمان دیکتاتۆریی پرۆلتاریایە".[28] دیکتاتۆریی پرۆلتاریا لە ڕوانگەی مارکس و ئەنگلسەوە بە مانای دەستەڵاتداریی سیاسیی چینی کرێکار واتە دێموکراسیی ڕاستەقینەیە. بە گشتیی بە باوەڕی مارکس و ئەنگلس و لێنین دێموکراسیی ڕاستەقینە واتە ئازادی و بەرابەری، تەنیا پاش لەنێو بردنی دەسەڵاتی دەوڵەتی و لە ڕێگای شوڕا یان دێموکراسیی کرێکارییەوە مسۆگەر دەبێ. لەم ڕەوتەدا ئەرکی دەوڵەتی کرێکاری، تێکشکاندنی خۆڕاگریی سەرمایەدارەکان و خاوەن زەوییەکان، هەروەها پیلانی دوژمنە دەرەکی و نێوخۆییەکانە. بە باوەڕی لێنین "دیکتاتۆریی پرۆلتاریا لێبڕاوترین و کۆڵنەدەرترین خەباتی چینی نوێ دژ بە دوژمنێکی بەهێزتر واتە بۆرژوازی و[29] " خەباتێکی سەخت، خوێناوی و بێ خوێنڕێژی، تێکەڵ بە توندوتیژی یان ئاشتیخوازانە، نیزامی و ئابووری، هەروەها ڕاهێنەرانە و بەڕێوەبەرانە دژ بە هێز و داب و نەریتەکانی کۆمەڵگەی کۆنە."[30]مارکس گوتەنی ئەم دیکتاتۆرییە تێپەڕینێکە بۆ لەنێوچوونی چینەکان و گەیشتن بەکۆمەڵگەیەکی بێ چین.[31]
بەڕێوەبردنی دیکتاتۆریی پرۆلتاریا بۆ ماوەی پتر لە ۷ دەیە لە یەکیەتیی سۆڤییەتی و پتر لە ۴ دەیە لە ڕۆژهەڵاتی ئورووپا، بە هۆی نەبوونی پلۆرالیزمی سیاسی و میکانیزمێک بۆ

---

[26] میشل لووی، انسان‌گرایی مارکسیستی و دموکراسی سوسیالیستی، ترجمەی آرمان پایدار، دسامبر ۲۰۱۸

[27] مارکس، جنگ داخلی در فرانسه، ۱۸۷۱، مقدمه فردریش انگلس بر چاپ آلمانی ۱۸۹۱، ص ۴۵، ترجمه باقر پرهام، نشر مرکز، چاپ اول ۱۳۸۰

[28] سەرچاوەی سەرێ لاپەرەی ۴۷

[29] لنین، بیماری کودکی"چپ‌گرایی" در کمونیسم، ترجمه محمد پورهرمزان، ص ۱۴چاپ ششم ۱۳۸۷، انتشارات حزب توده ایران

[30] سەرچاوەی سەرەوە، لاپەرەی ۴۲

[31] نامەی مارکس به ویدمیر مارسی ۱۸۵۲، در باره دیکتاتوری پرولتاریا، مارکس، انگلس و لنین. منبع روزنامه ژن‌مین ژیبائو، ۲۲ فوریەی ۱۹۷۵، و مجلەی خون‌چی شماره ۳ سال ۱۹۷۵، انتشارات سازمان چریکهای فدائی خلق ایران

پاراستنی مافی کەمینە، پێشێلکردنی دێموکراسی و خنکاندنی دەنگی ئازاد و بیروهزری جیاواز، ڕووخانی سۆسیالیزمی بەڕاستیی ئارایی لێ کەوتەوە.

"زۆربەی ئەم وڵاتانە تێکۆشاون تا لە ڕوانگەی جۆراوجۆرەوە دیکتاتۆریی پرۆلتاریا دابین بکەن. ئەم ڕەوتە بە تایبەت بە هۆی تێڕوانینی ڕێبەرانی کۆمۆنیست لە دیکتاتۆریی پرۆلتاریا، نەک هەر لە توندوتیژی و کوشتن و گرتنی نەیارانی سۆسیالیزم بە دوور نەبووە بەڵکوو خودی کۆمۆنیستەکانیشی نەبواردوە. تێرۆری سوور لە سەردەمی لێنین، کوشتاری بەکۆمەڵ لە سەردەمی ستالین، سەرکوتکردنی بیرجیاوازن و تەنانەت کۆمۆنیستان لە شۆڕشی فەرهەنگیی چین، کۆمەڵکوژی لە کامبۆچیا بە ڕێبەریی پۆل‌پۆت و هتد، نموونەگەلێک لە شێوەی دابینکردنی دەسەڵاتی کرێکاری بوون و ئەمانە ئەو ڕاستییە دەسەلمێنن کە سۆسیالیزم بەبێ دێموکراسیی ڕاستەقینە، بەبێ ئازادیی بیروڕای جیاواز، بەبێ هاوبەشیی خەڵک و کۆنترۆڵی دەسەڵاتداران لە خوارەوە و لە ڕێگای یەکیەتی و شوڕاکانەوە ئاکامێکی باشتری نابێ.

لە لایەکی دیکەشەوە کاتێک بەرنامەدانان لە چەشنی ئابووریی دێموکراتیکی بەشداریکەرانە نەبێ و ژیانی ئابووریی ئینسان واتە بەرهەمهێنان، بەشینەوە (دابەشکردن) و بەکارهێنان و هتد لە ڕێگای ئیرادەی سەربەخۆی مرۆڤەکانەوە ڕێکوپێک نەکرێ، ئەم کۆمەڵگەیە ئاکامێکی باشتر لە سۆڤیەتی ڕابردووی نابێ. بەپێی وتەکانی مارکس، لە ئابووریی سۆسیالیستیدا بەرنامە دانان دەبێ لە ڕێگای بەشدارکردن و ئاوەزمەندیی کۆیی مرۆڤەکان و ڕەوتی بەرهەمهێنان لەژێر کۆنترۆڵی هاوبەشدا بێ. سۆسیالیزم کاتێک مانای دەبێ کە خەڵکی کۆنترۆڵیان لەسەر ژیانی خۆیان هەبێ و بتوانن بە شێوەیەکی ئاگایانە بڕیار لەسەر شێوەی ژیان و بەڕێوەبەرایەتیی کۆمەڵگە بدەن."[٣٢]

دێموکراسی لە ڕوانگەی فیلسووف و سیاسەتوانەکانەوە

ئەفلاتوون لە کتێبی هەشتەمی کۆماردا، دێموکراسی وەکوو ڕێکخراوەیەکی بەڕێوەبەر و چەشنێک لە یاسای بنەڕەتی پێناسە دەکا. ئەو پێی وابوو "پاش سەرکەوتنی هەژارەکان، بەرپرسە دەوڵەتییەکان بەپێی دەنگدان هەڵدەبژێردرێن و حکوومەتی دێموکراسی پێک

[٣٢] کامران ئەمین‌ئاوە، گەڕانەوەیەک بۆ چەمکی سۆسیالیزم، بەشی ٧ هەڵسەنگاندنی سۆسیالیزم، "کوردستان" ئۆرگانی حیزبی دێموکراتی کوردستان، ژمارەی ٧٤٧، لاپەرەی ٩، ١٥ی خاکەلێوەی ١٣٩٨، ۴ی ئاوریلی ٢٠١٩

دێنن، جار و بار ئەم کارە بە زۆری چەک یان بە هۆی پاشەکشە پێکردنی دەستەڵاتدارانی پێشوو بەهۆی ترسەوەیە.[٣٣]

بە باوەڕی ئەفلاتوون، ئازاد بوونی هەموو کەس تایبەتمەندیی دیموکراسییە. دەوڵەت، ئازادیی ئاکار و ئاخاوتن بۆ هەموو کەس دابین دەکا و هەر کەس مافی هەیە هەر چی پێی خۆشە بیکا. لە وڵاتێکدا ئازادیی تەواو دابین‌کرابێ، بێگومان هەر کەس ژیانی خۆیی بە مەیل و سەلیقەی خۆی سامان دەدا؛ واتە لەوێدا سەلیقە جۆراوجۆرەکان خۆیان دەنوێنن. بەم پێیە دیموکراسی یەکێک لە جوانترین حکوومەتەکانە، چونکە وەکوو جلوبەرگێکی ڕەنگاوڕەنگ و پڕ نەخش و نیگار وایە کە تەواوی نیشانە و تایبەتمەندییەکانی ئینسانی تێدا دەبینرێ. بەم پێیە، زۆربەی خەڵک بۆ وێنە ژنان و منداڵان بە گوێرەی ئاستی تێگەیشتنیان چێژ لەم دیمەنە ڕەنگاورەنگ و دڵڕفێنە وەردەگرن و، لە ڕاستیدا دیموکراسی وەکوو جوانترین حکوومەتەکان پێناسە دەکەن. دووهەمین نیشانەی تایبەت بە دیموکراسی، دیتنەوەی حکوومەتی دڵخواز لەودایە. سێهەمین تایبەتمەندیی دیموکراسی بێسەروبەرەیی ڕەهایە، چونکە لە لایەکەوە هیچ کەس ناچار ناکرێ ئەرکێکی سیاسی وەئەستۆ بگرێ، تەنانەت ئەگەر لە ئەنجامدانیدا لە هەموو کەسیش شارەزاتر بێ. لە لایەکی دیکەوە هیچ کەسێک مەجبوور نییە مل بۆ حوکمێک بدا کە بە مەیلی ئەو نییە. واتە نە کەسێک بە ئەرکی خۆی دەزانێ وەکوو خەڵکی دیکە بۆ مەیدانی شەڕ بچێ یان ئەگەر گرێبەستی ئاشتی بەسترا، پێی پابەند بێ. [...] دوایین تایبەتمەندیی دیموکراسی، ئازادڕەوشتی لە ڕاهێنان و پەروەردەکردنی لاوان و بەکەمزانینی بنەما سەرەکییەکانی کۆمەڵگەدایە. لەم حاڵەتەدا بایەخ بەوەی نادا کە بەربژێری حکوومەت چۆن پەروەردە کراوە و چ کار و پیشەیەکی هەبووە، هەر ئەوەندە بەسە ئیدیعای خۆشەویستیی نەتەوەکەی بکا. بەم پێیە دیموکراسی شکڵێک لە حکوومەتێکی "دڵڕفێن، بێسەروبەرە و ڕەنگاوڕەنگە، کە یەکسانی هەم لە نێوان ئەوانەی بەرامبەرن و هەم ئەوانەی نابەرامبەرن دابین دەکا".[٣٤]

بە باوەڕی ئەفلاتوون، دیموکراسی بەهۆی زێدەڕۆیی لە ئازادی بەرەو تووناbوون دەڕوا.[٣٥] هەروەها زێدەڕۆیی لە ئازادی دەبێتە هۆی گۆڕانکاریی دیموکراسی و پێداویستی بە دەستەڵاتدارێکی سەرەڕۆ.[٣٦]

---

[٣٣] افلاطون، جمهوری، ترجمه محمد حسن لطفی، ص ۴۲۶، چاپ خوشه، چاپ اول شهریورماه ۱۳۵۳، تهران

[٣٤] سەرچاوەی سەرێ لاپەرەی ٤٢٩

[٣٥] سەرچاوەی سەرێ لاپەرەی ٤٣٧

[٣٦] سەرچاوەی سەرێ لاپەرەی ٤٣٨

بەگشتی "ئەفلاتوون دژایەتییەکی توندی لەگەڵ دیموکراسیی ئاتێنی هەیە، ئەو دیموکراسییەی لە ساڵی٣٩٩ پ. ز. بڕیاری کوشتنی مامۆستاکەی واتە سوقراتی دا. دیموکراسی بۆ ئەفلاتوون زۆرتر سیستمێکە لەسەر بنەمای بیروباوەڕی بگۆڕی جەماوەری خەڵک، نەک تێگەیشتن، هەروەها هۆی بەلاڕێداچوونی لاوانە. ئەفلاتوون لە کتێبی کۆماردا لە قاڵبی وتووێژی خۆی و سوقرات، بە زمانی مامۆستاکەی دیموکراسی وەکوو یەکێک لە خراپترین ڕێژیمەکان پێناسە دەکا. ئەفلاتوون هەروەها لە نامیلکەی پیاوی دەوڵەت (دولتمرد)دا، دیموکراسی وەکوو باشترین نموونەی ڕێژیمێکی بێقانوون پێناسە دەکا کە توانای بەجێ هێنانی هیچ کارێکی گەورەی بە باش و خراپەوە نییە."

ئەفلاتوون بەشداریی خەڵکی هەژار لە پارلماندا وەکوو کێشە و عەیبێک دەبینێ و پێی وایە هەژاران بەپێی هەژاریی فەرهەنگی، لە بڕیاردانـدا تووشی هەڵە دەبن. هێرۆدۆت مێژوونووسی یوونانیش لەم پێوەندییەدا پێی وایە "ئەگەرچی لە دیموکراسیدا هەموو کەس لە بەرامبەر یاسادا، یەکسانن، بەڵام گرفتەکە لەوەدایە کە بە ئاسانی دەتوانێ ببێتە مۆبوکراسی یان حکوومەتی نەزان و نالێهاتووەکان و، بە دڵنیاییەوە حکوومەتی زانا و کەسە لێهاتووەکان، باشترە لە حکوومەتی نەزانەکان."

ئەرەستوو، دیموکراسی بە "دەستەڵاتی هەمووان لەسەر هەر کەس و هەر کەسیش بە چەشنێکی بگۆڕ لە سەر هەمووان" دەزانێ. دیموکراسی، چەشنە ڕێژیمێکە کە زۆربەی خەڵک لەوێدا بۆ بەرژەوەندیی خۆیان حکوومەت دەکەن. لە لایەکی دیکەشەوە چونکە زۆرینەی خەڵک فەقیر و هەژارن و تەنیا چەند کەسێک خاوەنی ماڵ و سامانن، ئەم دیموکراسییە، حکوومەتی هەژارانە.

ئەرەستوو لە کتێبی "سیاسەت"دا باس لە ٣ حکوومەتی پاشایەتی، ئاریستۆکراسی و کۆماری دەکا. حکوومەتی پاشایەتی، حکوومەتێکە بەرژەوەندیی گشتی لەبەرچاو بگرێ و لەژێر فەرمانی تاکە کەسێکدا بێ. ئاریستۆکراسی حکوومەتی گرووپێک لە باشترین کەسەکانە و ئامانجی مسۆگەرکردنی باشترین شتەکان بۆ وڵات و دانیشتوانیەتی. بەڵام حکوومەتێک کە گرینگی بە خێر و قازانجی هەمووان بدا و بە دەستی زۆرینە بەڕێوە بچێ، هەر دەبێ هەڵگری ئەو ناوە بێ کە بە شێوەیەکی گشتی لەسەر هەموو حکوومەتەکانە، ئەویش "پۆلیتییە" [کۆمارە].[٣٧] بە باوەڕی ئەرەستوو ئەم سێ چەشنە حکوومەتە جاروبار بە لاڕێدا دەڕۆن و، حکوومەتی پاشایەتی دەبێتە حکوومەتێکی ستەمکار. ئاریستۆکراسی دەبێتە ئۆلیگارشی و،کۆماری دەبێتە دیموکراسی. ئۆلیگارشی تەنیا بەرژەوەندیی دەوڵەمەندەکان و دیموکراسیش تەنیا بەرژەوەندیی هەژاران لەبەرچاو دەگرێ و هیچ کام لەم حکوومەتانە بۆ

---

[٣٧] ارسطو، سیاست، ترجمه دکتر عمید عنایت، شرکت سهامی کتابهای جیبی، چاپ دوم ، ص ١١٩، ١٣٤٩، تهران

بەرژوەنـدیی گشـتی تێناکۆشـن.[38] بە بـاوەڕی ئەرەسـتوو دێموکراسـی حکـوومەتێکە کە بە دەستی هەژاران بەڕێوە دەچێ.

ئەرەسـتوو لە کتێبـی سیاسـەتدا بـاس لە ٥ چەشـنی دێموکراسـی دەکـا: چەشـنی یەکەمـی دێموکراسـی لە هەمـوو چەشـنەکانی دیکە لە بنەمـای یەکسـانی نیزیکتـرە و یاسـا، هەژاران سەرتر لە دەوڵەمەندەکان نابینێ و هیچ کامیان بەسـەر یەکدا زاڵ ناکا، بەڵکوو هەموویـان یەکسـان و هاوسـەنگ دەبینـێ. لە چەشـنی دووهەمـی دێموکراسـیدا هەبـوونی ڕادەیەکـی دیاریکراوی سەروەت و سامان هەرچەند کەمیش بێ، شەرتی وەدەست هێنانی پلە و پایەی دەوڵەتیـیە. لە چەشـنی سـێهەمدا هەر شـارۆمەندێک کە عەیبێـک لە ڕەچەڵەکیـدا نەبـێ، دەتـوانێ بە حکـوومەت بگـا، بەڵام یاسـا بـاڵاترین داوەرە. لە چەشـنی چوارەمـدا هەر کەس شـارۆمەند بـێ، مـافی وەرگرتنـی پـلە و پـایەی هەیە، بەڵام دیسـان یاسـا بەسـەر تەواوی کاروبارەکاندا زاڵە. لە چەشنی پێنجەمدا هەر ئەو ڕێسایانەی [چەشنی چوارەم] لە جێگەی خۆیان دان، بەڵام لە جێگەی یاسا، کۆمەڵانی خەڵکی ئاسایی دەستەڵاتیان بەدەستەوەیە و یاسا بە بڕیارەکانی ئەنجـومەنی نـوێنەران هەڵدەوەشـێتەوە.[39] بە بـاوەڕی ئەرەسـتوو زۆربەی ڕێژیمەکـان دێموکراتیـک یـان ئۆلیگارشـین و هەر کـام لەوان سـنووریکی تەسـکی تـایبەت بەخۆیان هەیە، بەم پێیە باشترین ڕێژیم دەکرێ خـاوەنی تێکەڵاوێک لە تایبەتمەندییەکانی ئەم دوو ڕێژیمە بێ. [40] لە ڕاستیدا پێناسەی ئەرەستوو پێوەندی بە ئەزموونی دێموکراسی لە ئاتێن، واتە ۴۰۰ ساڵ پێش زایینەوە هەیە. لە دێموکراسیی ئاتێنیـدا دەبـوو شارۆمەندان بە نـۆبە بەشـداریی پارلمـانی گەل یـان خەڵـک بـن. مەبەسـت لە دێموکراسـی یـان حکـوومەتی خەڵک "سەرچاوەگرتنی دەسەڵات" نەک لە دەرەوە، بەڵکوو لە خودی خەڵکەوەیە. لە یوونـان ئەندامەکانی پارلمـانی خەڵـک لە ۳ هەزار یوونـانی پێـک هـاتبوون- ژنـان و کۆیلەکانی تێدا نەبـوون-، کە هەر سێ مانـگ جارێـک دەگـۆڕدران. نێـوەرۆکی دێموکراسـیی ئـاتێنی نەک ئـازادیی بیروهـزری تـاک، بەڵکـوو بەرگریـی بـێ ئەملاولا لە حکـوومەتی خەڵـک لە ڕێگـای بڕیاردانی خەڵک لە پارلمان بـوو. هەر لەبەر ئەوەش بـوو کە سـوقرات بە هـۆی ڕەخنەگـرتن لە دێموکراسی، ناچار بە خواردنی ژەهر کرا.[41]

---

[38] سەرچاوەی سەرێ، لاپەڕەی ١٢٠

[39] سەرچاوەی سەرێ لاپەڕەی ١٦٦

[40] آرلینه و. ساکسون‌هاوس، ارسطو، ترجمه مراد فرهادپور، دایرةالمعارف دموکراسی، جلد اول، ص ۱۳۷- ۱۳۶ کتابخانه تخصیصی

وزارت امور خارجه، تهران ۱۳۸۳

[41] نشریه فلسفی – اجتماعی خرمگس، دفتر ششم، پیرامون دمکراسی، آگوست ۲۰۱۶

لە سەردەمی ڕۆشنگەریدا، مۆنتسیکۆ هەوڵ بیرمەندە ویڕای جیاکردنەوەی دەستەڵاتی یاسادانان، ڕاپەڕاندن (بەڕێوەبردن) و دادوەری وەکوو بنەمای سەرەکیی دیموکراسی، دژایەتی لەگەڵ هەر چەشنە شکڵێک لە کۆمار دەکا. مۆنتسیکۆ پێی وابوو کۆمار دەتوانێ هۆیەک بێ بۆ زیان گەیاندن بە دەسەڵاتی بێ ئەملاولای دیموکراسی.

لە ڕوانگەی مۆنتسیکۆوە دەستەڵاتی کۆی میللەت، شێوەی حکوومەتی دیموکراسی لە جمهووریەتدایە، لە دیموکراسیدا میللەت لە لایەکەوە دەستەڵاتدار و لە لایەکی دیکەوە فەرمانبەرە. میللەت ناتوانێ دەستەڵاتدار بێ، مەگەر لە ڕێگای دەنگی خۆیەوە کە بریتییە لە ئیرادەی میللەت. بەم پێیە ئیرادەی میللەت هەر خودی میللەتە و لەم چەشنە حکوومەتانەدا، ئەو یاسایانەی کە مافی دەنگدان دابین دەکەن بنەمای کار و لە ڕاستیدا یاسا بنەڕەتیی ئەوانن.[42] مۆنتسیکۆ "تەقوا" (مانەوە بەپاکی) بە مەرجی سەرەکی بۆ حکوومەتێکی کۆماری و دیموکراسی دەزانێ[43] و هەوڵی ئەوانەی کە دەیانویست لە سەدەی ١٧ی زایینی دیموکراسی لە بریتانیادا دابین بکەن، بەهۆی نەبوونی تەقوا، بە کارێکی بێهوودە لە قەڵەم دەدا.[44] مەبەستی مۆنتسیکۆ لە "تەقوا" وڵاتپاریزی، هۆگری بە یەکسانی[45] و هۆگری بە کۆمارە.[46] هۆگری بە کۆمار لە دیموکراسیدا، هەر ئەو خۆشەویستییەی دیموکراسییە و خۆشەویستیی دیموکراسی هەمان خۆشەویستیی بەرامبەری و یەکسانیە.[47] لە ڕوانگەی مۆنتسیکۆوە گەندەڵیی هەر حکوومەتێک زۆربەی کات لەگەڵ بەلاڕێداچوونی بنەماکانیەوە دەست پێدەکا و بنەماکانی دیموکراسی لە دوو حاڵەتدا بە لاڕێدا دەچن. یەکەم، کاتێک کە ڕۆحی بەرابەری لەنێو بچێ و ، دووهەم، ئەو کاتەی ڕۆحی بەرابەری تووشی زێدەڕۆیی بێ و هەر کەس بیەوێ لەگەڵ بەرپرسان و پیاوانی سەرەوەی دەوڵەت و گەورە گەورەکان کە بەڕێوەبەری وڵاتن، وەک یەک (یەکسان) بن.[48] حاڵەتی یەکەم، حکوومەت بەرەو حکوومەتێکی ئاریستۆکراتی و دەستەڵاتێکی سەرەڕۆ پەلکێش دەکا و، ئەوەکەی دیکە دیسان بەرەو سەرەڕۆییەکی توندتر دەکێشرێ و ئەم سەرەڕۆییە لەنێو ناچێ مەگەر بە سەرکەوتنی دوژمنە بیانییەکان.[49]

---

[42] منتسیکو، روح‌القوانین، ترجمه علی اکبر مهتدی، ص ۹۴ چاپ ششم، انتشارات امیرکبیر ۱۳۴۹

[43] سەرچاوەی سەرێ لاپەڕەی ١٠٩

[44] سەرچاوەی سەرێ ل ١١١

[45] سەرچاوەی سەرێ ل ٥٠

[46] سەرچاوەی سەرێ ل ١٤٣

[47] سەرچاوەی سەرێ ل ١٤٤

[48] سەرچاوەی سەرێ ل ٢٣٥

[49] سەرچاوەی سەرێ ل ٢٣٧

ژان ژاک ڕۆسـۆ پێـی وایە لە جیهانـدا هـیچ کاتێـک حکـوومەتی دیمۆکراسـی بە مانـای ڕاستەقینەی خۆی نەبووە و ناشبێ، لەبەر ئەوەی ئەمە بە پێچەوانەی سیستمی ئاساییە کە زۆرینەی خەڵکی میللەتێک فەرمان بدا و کەمینە فەرمانبەر بێ.[50] هەروەها ناکرێ خەڵکی، ڕۆژانە بـۆ ڕاوێژکـردن و بڕیـاردان پـێکەوە کـۆ ببـنەوە و ئەگەر بیـانەوێ بەم مەبەسـتەش کۆمیسیۆنەکان هەڵبژێرن، ئیدی شێوەی بەڕێوەبردنی کاروبارەکان دەگۆڕدرێ.[51] ڕۆسو بۆ هەبوونی دیمۆکراسی ئەم هەلومەرجانە بە پێویست دەزانێ:

١. هەبوونی وڵاتێکی چکۆلە کە حکوومەت بتوانێ لەوێدا خەڵکی بە هاسانی کۆکاتەوە و هەموو یەکتری بە باشی بناسن

٢. عـادەت، داب و نەریتـی زۆر سـادە بـۆ پێشـگری لە سـەرهەڵدانی ئەو مەسـەلە ئاڵۆزانەی کە پێویستیان بە باس و لێکدانەوەی دوور و درێژ هەیە

٣. هەتـا ئەو جێگایەی دەکـرێ یەکسـانی لە پـلە و پـایە و داراییـدا هەبـێ، چـونکە بەرابەری لە ماف و دەسەڵاتدا دەوامێکی وەهای نابێ

۴. نەبوون یان هەبوونی کەمێک ناز و نیعمەتی ژیان.[52] چونکە ناز و نیعمەت یان ئاکـامی سـەروەتە، یـان ورووژێـنەری کـۆکرکردنەوەی سـەروەت. نـازو نـیعمەت دەوڵەمەنـد و فەقیـر تووشـی گەنـدەڵی دەکـا، دەوڵەمەنـد لەبەر هەبـوونی ئەو نـاز و نیعمەتە و، فەقیریش بەهۆی حەسرەتی نەبوونی ئەو ناز و نێعمەتە. ناز و نـیعمەت دەبێتە هۆی ئەوەی کە مرۆڤ نیشتمانی خـۆی بـۆ گەیشتن بە ئاسوودەیی خـۆی و خۆپەرسـتی بفرۆشـێ. نـاز و نـیعمەت پـێش بە مـل ڕاکێشـانی خەڵـک لە دەوڵەت دەگـرێ و بەشـێک لەوان دەکـاتە کـۆیلەی کەسـانی دیـکە و دەیانکـاتە گـوێڕایەڵی بیروڕای باو و ڕێوشوێنی سەردەم.

ڕۆسۆ بەبێ هێنانی ناوی مۆنتسیکۆ ڕەخنەی لێ دەگرێ و دەڵـی "بەم هـۆیەوە یەکێک لە نووسەرە بەناوبانگەکان، "تەقوا" بە بنەمای حکوومەتی کۆماری دەزانـێ. لەبەر ئەوەی، هیچ یەک لە مەرجەکـانی سـەرەوە بێتەقـوا وەدی نـایەن. بەڵام ئەم نووسـەرە گەورەیە بیرێکـی تەواو ڕوونی نییە. ئەو لەوە نەگەیشتووە، کە دەسـتەڵاتی حاکمـانی سـەرەوەی حکوومەت لە هەموو جێیەک هاوچەشنە. هەر وڵاتێک لەسەر بنەمایەکی دروست پێکهاتبێ، بناغەکەی لە سـەر تەقـوا دانـراوە. بەڵام شـکڵی حکـوومەت کەم و زۆر دەسـت لەم پرەنسـیپە وەردەدا.[53]

---

[50] ژان ژاک روسو، قراداد اجتماعی یا اصول حقوق سیاسی، ص ٨١ مترجم: منوچهر کیا، انتشارات گنجینە – ناصر خسرو بهمن ۶۶

[51] سەرچاوەی سەرێ ل ٨٢

[52] Luxury

[53] سەرچاوەی سەرێ ل ٨٣

بەگشتی ڕۆسۆ بۆچوونێکی ئەرێنی لەسەر دیموکراسی نییە و وتەی یەکێک لە پیاوانی پایەبەرز و پەرێزخاوێنی لەهێستان (پۆلۆنیا) بەرامبەر بە پارلمانی شۆڕای وڵات دەگێڕێتەوە کە دەڵێ: "ئازادیم بە تەواوی مەترسییەکانیەوە گەلێک پێ خۆشترە لە کۆیلەتییەکی تێکەڵ بە ئاسوودەیی". ئەگەر لە جیهاندا میللەتێک لە خوداکان و فریشتەکان دروست بوایە، من حکوومەتی دیموکراسیم هەڵدەبژارد. حکوومەتێک بەم کامڵی و باشییە بە کەلکی ئادەمیزاد نایە.[54]

دوو بیرمەندی گەورەی سەدەی ١٩ واتە مارکس و ئینگێلس لە بابەتەکانی خۆیاندا کەمتاکورتێک باسی دیموکراسییان کردوە. بیروباوەڕی مارکس لە بارەی دیموکراسییەوە بەگوێرەی نووسراوەکانی گۆڕانی زۆر بە سەردا هاتوە. مارکس لە سەرەتادا لەژێر کاریگەریی ڕۆسۆ لەسەر دیموکراسیی ڕاستەوخۆ، هەروەها ڕەتکردنەوەی خاڵی "نوێنەرایەتی" پێداگری کردوە. پاشان سیستمی کۆمۆنی لەژێر کارتێکەریی کۆمۆنی پاریس و هەڵبژاردنی نوێنەران بەپێی مافی بانگهێشتن و گۆڕین، لە سیستمی پارلمانی بە بەرزتر نرخاندوە. بەڵام پاش شکانی کۆمۆنی پاریس زۆر جار پێداگری لەسەر پێویستیی دیموکراسیی پارلمان دەکا."[55]

بەپێی ڕوانگەی مارکس و ئینگێلس لە مانیفێستی کۆمۆنیست لە ساڵی ١٨٤٧ز. گەیشتنی پرۆلتاریا بە پلەی چینی دەستەلاتدار و وەدەست هێنانی دیموکراسی، هەوەڵین هەنگاوی شۆڕشی کرێکارییە.[56] ئەوان پێیان وابوو کاتێک پرۆلتاریا لە ڕێگای شۆڕشەوە دەبێتە چینی دەستەلاتدار، لەو کۆمەڵگەیەی کە جێگری کۆمەڵگەی کۆنی بۆرژوازی بووە، گەشەسەندنی ئازادیی هەر کەسێک شەرتی گەشەسەندنی ئازادیی هەمووانە.[57]

بەگشتی بە باوەڕی دامەزرێنەرانی مارکسیزم، دیموکراسیی ڕاستەقینە کاتێکە، دیکتاتۆریی پرۆلتاریا واتە دەستەلاتی زۆرینەی کۆمەڵگە بەسەر کەمینەدا زاڵ بێ و تێکشکاندنی دەوڵەتی بۆرژوازی، سەرەتای ئەم ڕەوتەیە. مارکس و ئینگێلس لە مانیفێست و زۆر نووسراوەی دیکەدا، وێڕای گرینگی دان بە بەکارهێنانی زەبر و زۆر بۆ ڕووخاندنی دەوڵەتی بۆرژوازی، ئاڵوگۆڕی ئاشتیخوازانەی دەوڵەت لە وڵاتێکی دیموکراتیکیش بەهۆی دیموکراسیی بۆرژوازییەوە بە دوور لە ڕاستی نازانن.

"مارکس لە ساڵی ١٨٧٢ پاش کۆنگرەی لاهە" گەیشتنی ئاشتیخوازانەی کرێکاران بە ئامانجەکانیان لە بریتانیا، ئەمریکا و هۆلەند ڕەت ناکاتەوە." مارکس لە ساڵی ١٨٧٨

---

[54] سەرچاوەی سەرێ ل ٨٣

[55] سعید رهنما، "دمکراسی شورایی" در مقابل "دمکراسی پارلمانی"، نشر سایت نقد اقتصاد سیاسی، ژانویه ٢٠١٨

[56] کارل مارکس و فردریش انگلس، مانیفست حزب کمونیست، ص ۴۵ ترجمه محمد پورهرمزان، انتشارات حزب توده ایران، چاپ دوم ١٣٨٥

[57] سەرچاوەی سەرێ ل ۴٧

دەبێـژێ: "ئەگەر بـۆ وێـنە لە ئینگلـیس، یـان وڵاتە یەکگرتووەکانـدا، چینـی کرێکـار لە بارودۆخێکدا بێ، بتوانێ دەنگی زۆرینە لە پارلمان و کۆنگەرەدا بێنێتەوە، دەتوانێ لە ڕێگای قانوونییەوە، خۆی لە بەربەستی یاسا و ئەو دەزگایانەی کە پێشگری پێشکەوتنیانە، ڕزگار بکا.

لە پێشەکیی بەرنامەی حیزبی کرێکارانی فەڕانسە کە لە ساڵی ١٨٨٠ لەژێر کاریگەریی مارکسدا نووسرابوو، باس لە بەکارهێنانی تەواوی ئامرازەکان و یەک لەوان ڕاپرسیی گشتی لە لایەن پرۆلتاریاوە دەکرێ، واتە ئامرازێک کە پێشتر بۆ فریوکاری بەکار دەهات بکرێتە ئامرازێک بۆ ڕزگاری. ئینگێلس چەند ساڵ پاش نووسرانی مانیفێست، سەرکەوتن لە ڕاپرسیی گشتی و دێموکراسی وەکوو یەکێک لە ئەرکە پڕبایەخەکانی خەباتی پرۆلتاریا پێناسە دەکا."[58] هەروەها لە بابەتی "ڕەخنە لە گەڵاڵەی بەرنامەی سۆسیال-دێموکراتیک لە ساڵی ١٨٩١ زایینی، لە کۆمارە دێموکراتیکەکانی فەڕانسە، ئەمریکا و ڕێژیمە پاشایەتییەکانی وەکوو بریتانیا، گۆڕانی کۆمەڵگەی کۆن بۆ نوێ، کاتێک دەستەڵاتی تەواو بە پشتیوانیی زۆرینەی گەل لە دەستی نوێنەرانی خەڵکدا بێ، بە دوور لە ڕاستی نازانێ.[59]

کائۆتێسکی یەکێک لە ڕێبەرانی ئەنتێرناسیۆنالی دووهەم، وێڕای هەبوونی دێموکراسی وەکوو مەرجێک بۆ خەباتی چینایەتیی پرۆلتێری لە چەشنی خەباتی جەماوەری ئاماژە دەکا: ئەگەر [لە کۆمەڵگەدا] دێموکراسیی بێشەرت و مەرج و دێموکراسیی ڕەسەنیش نەبێ، لانی کەمێک لە دێموکراسی بۆ ڕێکخستن و ڕۆشنگەری لەنێو جەماوەردا پێویستە.[60] کائۆتێسکی، دێموکراسی وەکوو سەروەریی زۆرینە پێناسە دەکا و هاوکات ئەمەی قبووڵ نییە کە کەمینە بێپارێزگار دەمێنێتەوە.[61] بە باوەڕی کائۆتێسکی دێموکراسی، دەستەڵاتداریی زۆرینەیە، بەڵام زۆرینە تووشی گۆڕانکاری دێ و هیچ ڕێژیمێک لە دێموکراسیدا ناتوانێ حکوومەتێکی هەتاهەتایی بێ. تەنانەت هاوسەنگیی هێزی چینەکان بەتایبەتی لە سەردەمی سەرمایەداریدا شتێکی نەگۆڕ نییە. هێزی حیزبەکانیش گەلێک خێراتر لە هێزی چینەکان تووشی ئاڵوگۆڕ دێ و، ئەمە حیزبەکانن لە دێموکراسیدا بۆ گەیشتن بە دەسەڵات، ململانێ دەکەن.[62] چینێک دەتوانێ سەروەر بێ، بەڵام ناتوانێ حکوومەت بکا، چونکە چین جەماوەرێکی بێشکڵە و ئەمە تەنیا ڕێکخراوەیە دەتوانێ حکوومەت بکا. لە دێموکراسیدا ئەمە حیزبەکانن

---

[58] سعید رهنما، "دمکراسی شورایی" در مقابل "دمکراسی پارلمانی"، نشر سایت نقد اقتصاد سیاسی، ژانویه ٢٠١٨

[59] مارکس، انگلس، لنین، در بارەی انقلاب اجتماعی، ص ٥٠ – ٤٩ ترجمه محمد پورهرمزان، انتشارات حزب توده ایران، تهران ١٣٥٨

[60] کارل کائوتسکی، دیکتاتوری پرولتاریا، ص ٢٢، ترجمه منوچهر صالحی، نشر اینترنتی پژوهش ١٣٩٠

[61] سەرچاوەی سەرێ ل ٢٨

[62] سەرچاوەی سەرێ ل ٢٨

حکوومەت دەکەن. بەڵام حیزبێک ناکرێ وەکوو هاوسەنگی چینێک لەبەرچاو بگیرێ.[٦٣] لە پێوەندی لەگەڵ دیکتاتۆریی پرۆلتاریا کائۆتێسکی پێی وایە مەبەستی مارکس لە دیکتاتۆری نەک شکڵی حکوومەتی، بەڵکوو وەزعێکە کە دەکرێ لە هەر شوێنێکدا پرۆلتاریا دەستەلاتی سیاسی بەدەستەوە بگرێ[٦٤] و، کاتێک مەبەست لە دیکتاتۆری، نەک وەزعێکی سەروەری بەڵکوو چەشنە شکڵێکی حکوومەتی بێ، ئەو کاتە دەکرێ باس لە دیکتاتۆریی کەسێک یان ڕێکخراوەیەک بکرێ، واتە نەک دیکتاتۆریی پرۆلتاریا بەڵکوو دیکتاتۆریی حیزبی پرۆلتێری.[٦٥] بە باوەڕی کائۆتێسکی، دیکتاتۆریی پرۆلتاریا دەتوانێ تەنیا دەستەڵاتداریی پرۆلتاریا لەسەر بناغەی دێموکراسی بێ.[٦٦] بۆچوونی کائۆتێسکی لە دیکتاتۆریی پرۆلتاریا جیاوازییەکی زۆری لەگەڵ لێنین هەبوو و ڕەخنەی توندی لە شێوەی دامەزراندنی کۆماری شۆڕایی سۆڤیەت دەگرت.

لێنین کائۆتێسکی بە چەواشەکاری لە بیروڕای مارکس و ئینگێلس و بەتایبەتی لە پێوەندی لەگەڵ دیکتاتۆریی پرۆلتاریا تاوانبار دەکا. بە باوەڕی لێنین "هەتا کاتێک چینی جۆراوجۆر لە کۆمەڵگەدا هەبێ، تەنیا دەکرێ باس لە دێموکراسیی چینایەتی بکرێ، نەک ڕەسەن. ئەوەی لە مێژوودا پێشینەی هەیە ئەوە دێموکراسیی بۆرژوازییە کە جێگرەوەی فیۆدالیزم و، دێموکراسیی پرۆلتێرییە کە جێگیرەوەی دێموکراسیی بۆرژوازییە.[٦٧] دێموکراسیی بۆرژوازی وێڕای ئەوەی بە بەراوەرد لەگەڵ سیستمەکانی سەدەکانی نێوەڕاست دەستکەوتێکی گەورەی مێژووییە، بەڵام هەمیشە دێموکراسییەکی تەسک، کلک و گوێکراو، ساختەکار و خەڵک خەڵەتێن دەمێنێتەوە. بۆ دەوڵەمەندەکان حوکمی بەهەشتی بەرینی هەیە و بۆ هەژاران حوکمی داو و فریو.[٦٨] حکوومەتی شۆڕایی وەکوو چەشنێک لە دێموکراسیی پرۆلتێری، وەها بۆتە هۆی گەشەکردن و پەرەسەندنی دێموکراسیی زۆرینەی بەرچاوی خەڵک واتە چەوساوە و زەحمەتکێشان، کە هەتا ئێستا نموونەی لە جیهاندا نەدیتراوە.[٦٩] لێنین، فۆڕمی سیاسیی "دەوڵەت" ئەویش پاش شۆڕشی سۆسیالیستی وەکوو کامڵترین چەشنی دێموکراسی پێناسە دەکا و دەڵێ: "دێموکراسیش دەوڵەتە و بەم پێیە کاتێک دەوڵەت لەنێو دەچێ،

---

[٦٣] سەرچاوەی سەرێ ل ٢٩

[٦٤] سەرچاوەی سەرێ ل ٣٤

[٦٥] سەرچاوەی سەرێ ل ٣٦

[٦٦] سەرچاوەی سەرێ ل ٤٥

[٦٧] ولادیمیر ایلیچ لنین، انقلاب پرولتری و کائوتسکی مرتد، ص ٢٨، ترجمه محمد پورهرمزان، انتشارات حزب توده ایران

[٦٨] سەرچاوەی سەرێ ل ٢٩

[٦٩] سەرچاوەی سەرێ ل ٣٥

کۆتـایی بە دیموکراسـیش دێ.[70] واتە دەوڵەت و دیموکراسـی شانبەشـانی یەک دێـن و پێکەوەش لەنێو دەچن.
دیکتاتۆریی پرۆلتاریا لەگەڵ پەرەسەندنی بەرچاوی دیموکراسی، ئەویش بۆ یەکەم جار بۆ هەژاران و خەڵکی، نەک بۆ دەوڵەمەندەکان دەبێتە هۆی زەوتکردنی یەک زەنجیرە ئازادی لە ستەمکار و چەوسێنەر و سەرمایەدارەکان." دەبێ ئێمە ئەوان سەرکوت بکەین هەتا کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی لە بەندی کۆیلەتی و بەکرێگیراویی ئازاد بکرێ. دەبێ خۆڕاگریی ئەوان بە زەبر و زۆر تێک بشکێندرێ و، بێگومان لەو جێیەی سەرکوت و بەکارهێنانی زۆر هەیە، ئازادی و دیموکراسی لێ نییە.[71] لینین ئاماژە بە وتەیەکی ئێنگێلس دەکا "هەتا کاتێک پرۆلتاریا پێویستی بە دەوڵەت هەیە، داواکارییەکەی نەک بۆ ئازادی بەڵکوو بۆ سەرکوتی دوژمنەکانیەتی و، کاتێکیش بکرێ باس لە ئازادی بکرێ، ئیتر دەوڵەت بە مانای ڕاستەقینەی خۆی نەماوە.[72] دیموکراسی بۆ زۆرینەی خەڵک لە لایەک و سەرکوتی بە زەبر و زۆری چەوسێنەران و ئەوانەی کە ستەم لە خەڵکی دەکەن، یانی بێبەشکردنی ئەوان لە دیموکراسی لە لایەکی دیکەوە – ئەوەیە گۆڕانکاریی دیموکراسی لە سەردەمی تێپەڕین لە سەرمایەدارییەوە بۆ کۆمۆنیزم.[73] کاتێکیش لە کۆمەڵگەی کۆمۆنیستیدا چینێک نامێنێ واتە پێوەندیی ئەندامەکانی کۆمەڵگە لەگەڵ ئامرازی کۆمەڵایەتیی بەرهەمهێنان جیاوازییەکی نامێنێ" دەوڵەت لەنێو دەچێ و دەکرێ باس لە ئازادی بکرێ. تەنیا لەم سەردەمەدایە کە دیموکراسی لە ڕاستیدا بەتەواوی و بەبێ هیچ ئاوارتەیەک مسۆگەر دەکرێ و دیموکراسی ڕێگای توونابوون دەگرێتە بەر.[74]

تایبەتمەندییەکانی دیموکراسی

لە چەند دەیەی ڕابردوودا دیموکراسی وەکو دیارەیەکی سیاسی – مێژوویی، زۆربەی وڵاتانی جیهانی تەنیوەتەوە و سەرەڕای هەوراز و نەشێو لە ڕەوتی پەرەئەستاندن و گەشەکردنیدا، بۆتە پێوەرێک بۆ هەڵسەنگاندنی ئاکاری دەوڵەت و هێزە سیاسییەکانی

---

[70] و. ای. لنین، دولت و انقلاب، صص ۲۵ – ۲۴ ترجمه محمد پورهرمزان و علی بیات، چاپ سوم، ۱۳۸۷، انتشارات حزب توده ایران
[71] سەرچاوەی سەرێ ل ۱۰۳
[72] سەرچاوەی سەرێ
[73] سەرچاوەی سەرێ ل ۱۰۳
[74] سەرچاوەی سەرێ ل ۱۰۴ - ۱۰۳

جیهـان. "لاچـوونی حکـوومەتە سـەرەڕۆکانی پورتۆغـاڵ، سـپانیا و یوونـان لە نێوەڕاسـتەکانی دەیەی ١٩٧٠ دا و دروستبوونی شـەپۆلی دیکەی دیموکراسی لە سـەرەتا و نێوەڕاستەکانی دەیەی ١٩٨٠دا لە وڵاتانی ئەمریکای لاتین، هەروەها ئاسیا وەکو کوریای بـاکوور، تایلەنـد و فیلیپین، هەروەها رووخـانی یەکیەتیی سۆڤیەتی و دەوڵەتـانی بەرەی ڕۆژهەڵاتـی ئەوروپـا، و گۆڕانکـاریی لە بەشـێک لە وڵاتـانی بیابـانی ئەفریقـا لە دەیەی ١٩٨٠ و سـەرەتای ١٩٩٠ سیمای جیهـانی تووشـی گـۆڕانێکی بەرچـاو کـرد. سـاڵی ١٩٧٠ زایینـی، زۆرینـەی وڵاتـانی جیهان لە ژێر حـوکمی حکـوومەتە سـەرەڕۆکاندا بـوون، بەڵام بە پێی ئامارێک، هەتا ساڵی ١٩٩٥ لە ١٩١ وڵاتی جیهان، ١١٤ یان خاوەنی سێ شـەرت و تایبەتمەنـدیی دیموکراسی بوون"[٧٥] واتە: هەبوونی ڕکەبەری و ڕێفراندۆمی بە ئینساف بۆ وەدەست هێنانی پلە و پایەی دەوڵەتیی بێ بەکارهێنانی زەبر و زۆر یان قرتاندن، هەروەها بێ بەشکردنی هیچ گرووپێک لە کۆمەڵگا و هەبـوونی ئـازادی مەدەنـی و سیاسـیی بـۆ زەمـانتکردنی سـڵامەتیی ڕکەبەری سیاسیی. لەم چەشنە دیموکراسییەدا دەستەڵاتدارانی وڵات وڵامدەر و بەرپرسیارن بەرامـبەر بە شـارۆمەندان و خەڵـک بە چەشـنێکی ناڕاسـتەوخۆ لە ڕێگـای نـوێنەرانی هەڵبـژاردەی خۆیانەوە حکوومەت دەکەن.

لێرەدا جیـاوازیی حکـوومەتێکی دیموکراتیـک لە ڕێژیمەکـانی دیـکە لە شـێوەی ڕاگـوێزتنی دەسـتەڵات، بەرپرسـیاریەتی و وڵامـدانەوەی ڕێبەرانـی وڵات بە پێـی قـانوونی بنەڕەتیـی وڵاتەکەیە، کە لە لایەن زۆرینەی خەڵکەوە پەسەندکراوە. یاسای بنەڕەتی لێرەدا ئامرازێکە کە چوارچێـوەی دەسـتەڵاتی حکـوومەت دیـاریی دەکـات و پـێش بە سـەرەڕۆیی حکـوومەت دەگرێ. واتە حکوومەتێک کە لەسەر بنەمای قانوونی بنەڕەتی پێکهاتبێ، حکوومەتێکە کە لە ڕێگای قانوونەوە هەم لە بواری دەستەڵاتی خۆی و هەم لە شێوەی بەڕێوەبردنی قانوونەکان دا، مەیدانی لێ سنووردار دەکرێ. لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا لە هەر سیستمێکی خەڵکسالاردا- بێجگە لە بریتانیا، ئیسرائیل و زۆلانـدی نـوێ- قـانوونی بنەڕەتـی وەک بەڵگەیەکی داڕێژراو هەیە. لە سیستمە سیاسییەکانی وڵاتـانی وەکـو ئاڵمـان و ئامریکا، دەستەڵاتی دادوەری مـافی پێـداچووونەوەی دادگەریـانەی[٧٦] هەیە و بە پێی ئەو دەسـتەڵاتەی کە هەیەتـی دەتـوانێ ئەو یاسـایانەی لە لایەن دەسـتەڵاتی یاسادانانەوە(مقننه) پەسـەندکراوە بەڵام لە دژایەتـی لەگەڵ قانوونی بنەڕەتیی وڵاتەکەدایە، هەڵوەشێنێتەوە.

---

[٧٥] سیمور مارتین لیپست، دیباچه ص چهاردهم، دایرەالمعارف دموکراسی، جلد اول، کتابخانه تخصیصی وزارت امور خارجه، تهران ١٣٨٣

[٧٦] Judicial review

هاوکات لە حکوومەتێکی دیموکراتدا شارۆمەندانیش خۆیان پابەند بە ڕەعایەتی قانوون و قاعیدە دابینکراوەکانی وڵاتەکەیان دەزانن. بە گشتیی شارۆمەندان لە دیموکراسییەکاندا خاڵێکی گرینگ و دیارن. هەر چەند تەواوی ڕێژیمەکان لە دەستەڵاتداران و خەڵک پێک دێن، بەڵام تەنیا لە دیموکراسییەکان‌دا مافی شارۆمەندان لەبەر چاو دەگیرێ و بەرابەریی سیاسیی تەواوی شارۆمەندان وەکو خاڵێکی گرینگ لە ژیانی کۆمەڵگادا مسۆگەر دەکرێ.
بەرابەریی سیاسی، حقووقی و ئاکاری(ئەخلاقی)ی تەواویی شارۆمەندان یەکێک لە خاڵە گرینگەکانی دیموکراسییە. واتە لە کۆمەڵگایەکی دیموکراتیکدا شارۆمەندی پلەی یەک و دوو نیە و، هەر کەس بە یەک کەس دەژمێردرێ، نەک زۆرتر. بەرابەریی سیاسی لێرەدا بریتییە لە مافی هەر شارۆمەندێک بۆ بەربژێر بوون و دەنگدان. واتە کەس مافی زۆرتر لە دەنگێکی نیە و ڕێژەی دانیشتووانی ناوەندەکانی هەڵبژاردنیش بەلانیکەم دەبێ وەکو یەک بن هەتا قورسایی هەر دەنگێک لە هەر کامیاندا کەم و زۆر بەرامبەر بمێنێتەوە.
بەرابەریی حقووقی بریتیە لە هەبوونی مافی پشتیوانی لێکران لە لایەن قانوونەوە، هەروەها زەوتنەکرانی مافی هیچ کەس بە هۆکاری ڕەگەزی، قەومی، جنسی و یان جۆری ڕەچەڵەک ، بیر و باوەڕ و ئەندامەتیی گرووپێک یان هەبوونی کار و پیشەیەک.
بەرابەریی ئەخلاقیش بەو مانایەیە هەر شارۆمەندێک (لە زۆربەی بوارەکاندا تەنانەت ناشارۆمەندانیش) پێویستە مافی لۆمەکردن و ڕێزگیرانی بەرابەریان لە لایەن قانوون و سیاسەتەکانی حکوومەتەوە هەبێ. هەروەها دەرفەتی بەرابەریان بۆ کار و پیشە، دەرس خوێندن، نیشتەجێبوون، حقووقی سیاسی و کەڵکوەرگرتن لە سوود و قازانجی کۆمەڵایەتی و بەشداری لە ڕکابەرییان بۆ مسۆگەر بکرێ.
ناکۆکیی سەلیقەکان لەسەر شێوە و سنووردارکردنی ڕکەبەری، سەرچاوەی زۆرترین جیاوازی لە نێو چەشنە جۆراوجۆرەکانی دیموکراسییەکاندایە. لەوەدەچێ چۆنیەتیی بەرێوەبردنی ڕێفراندۆم وەکو پێوەرێکی گرینگ بۆ سڵامەتیی دیموکراسی پێناسە بکرێ. واتە پێویستە بەرێوەبردنی گشتپرسی بە شێوەیەکی سالم و دادپەروەرانە بێ و، بژاردنی دەنگەکان بە چەشنێکی بێلایەنانە و دروست بێ. ڕێفراندۆم تەوەرەی سەرەکیی دیموکراسییە و بە چەشنێکی نۆرەیی بەرێوە دەچێ و، شارۆمەندان ڕێیان پێ دەدرێ تەنیا بەو بەربژێرانە دەنگ بدەن کە حیزبەکان دەستنیشانیان کردوون. ئەم حاڵەتە لە قۆناخە سەرەتاییەکانی ڕەوتی تێپەرین بۆ دیموکراسی دەبێتە هۆی سەرلێشێوایی لە نێو کۆمەڵگادا. بۆ چارەسەرکردنی ئەم کێشەیە، لە نێوان دوو خولی هەڵبژاردندا شارۆمەندان لە ڕێگای یەکیەتی، کۆمەڵە و بزووتنەوە مەدەنی و گرووپە خۆجێییەکان، هەروەها کۆبوونەوەی مووەکەلەکان و هتد پێویستە بەشداری لە سیاسەتە گشتییەکانی وڵات‌دا بکەن.

یەکێکی دیکە لە تایبەتمەندییەکانی دیموکراسی دەستەڵاتی زۆرینە وێرای پاراستنی مافی کەمینەیە. واتە حکوومەتی خەڵک‌سالار بۆی نیە هەر کارێک بە دڵی خۆیەتی بیکات و بە پێی قانوون ناتوانێ مافی کەمینە پێشێل کات. ئەگەر ئەم خاڵە گرینگە جێبەجێ نەکرێ حکوومەتی دیمۆکراتیک دەبێتە چەشنێک لە حکوومەتی سەرەڕۆ و دیکتاتۆر. لە حکوومەتێکی دیموکراتیکدا دەستەڵاتی زۆرینە کاتێک ڕێ پێدراوە:

- تەواوی شارۆمەندان مافی بەرابەریان هەبێ،
- زۆرینە تەنیا بۆ ماوەیەکی دیاریکراو و سنووردار مافی بە دەستەوەگرتنی دەسەڵاتی حکوومەتیی هەبێ،
- هەروەها بۆ کەمینەش لە خولی دادێی هەڵبژاردندا شانس و دەرفەتەی بوون بە زۆرینە بدرێ.

لەوەدەچێ زەوتکردنی بوارگەلێک لە مافی زۆرینە بە پیی قانوونی بنەڕەتیی وڵات، شێوازێک بێ بۆ پاراستنی مافی کەمینە لە وڵاتە فرە ئەتنیکییەکاندا. بۆ وێنە لە ڕێگای:

- جاڕنامەی مافی شارۆمەندان[77] بۆ پابەندبوونی زۆرینەی حاکم بەو قانوونانەی لە پارلەمانە ناوچەییەکاندا(کۆنفیدرالیزم) پەسەندکراون،
- مسۆگەرکردنی مافی خودموختاری بۆ دەوڵەتە خۆجێیی یان ناوچەییەکان لە بەرامبەر ویستەکانی دەوڵەتی ناوەندیدا(فیدراڵیزم)،
- پێکهاتنی بەرەی بەرفراوانی تەوای حیزبەکان لە دەوڵەتدا(مەشروتیەت)،

یان

- وتوویژ بۆ گرێبەستی دوولایەنە لە نێوان گرووپە سەرەکییەکانی کۆمەڵگا وەکو خاوەنکاران و کرێکاران (نئوکۆرپۆراتیزم).

وادێتە بەرچاو باشترین شێوەی پاراستنی مافی کەمینە، چالاکیی بەردەوام و ڕۆژانەی یەکیەتیی خاوەنبەرژوەند و بزووتنەوە کۆمەڵایەتییەکان بێ. سەربەخۆیی دەزگای دادوەری، پاراستنی مافی مرۆڤ، مسۆگەرکردنی ئازادیی بیروڕا، ئایین، چاپەمەنی، ڕاگەیەنە گشتییەکان، پاراستنی مافی ژنان و منداڵان، مافی خوێندن بە بەلاش، پارێزگاری لە هەرێمی خۆیی، مافی پێکهێنانی حیزب، یەکیەتی و ئەنجومەنە سیاسی، کۆمەڵایەتی و فەرهەنگییەکان، مافی پێکهێنانی متینگ و خۆپیشاندان، مافی هەڵبژاردنی شوێنی ژیان و سەفەرکردن بۆ دەرەوەی وڵات و هتد لە تایبەتمەندییەکانی دیکەی دیموکراسین.

لیرەدا پێویستە ئاماژە بەم خاڵە بکرێ، دیموکراسی سەرەڕای مسۆگەرکردنی بەرابەری لە ئازادیدا، ناتوانێ پێکهێنەری دادپەروەریی ئابووریی بێ و جیاوازیی چینایەتی لە نێو ببات.

[77] Bill of rights

بەڵام دەتوانێ بە هۆی یاساوە ڕێخۆشکەر بێ بۆ پێکهاتن و تێکۆشانی ڕێکخراوە و بزووتنەوە مەدەنی، سیاسی و پیشەییەکان، هەروەها خەباتی چین و تویژە جۆراوجۆرەکانی کۆمەڵگا بۆ چەسپاندنی ئاشتیخوازانەی ویست و ئاواتەکانیان لە یاسای بنەڕەتیی وڵات و گۆڕانکاری لە سیستمی دەستەڵات دا. بەگشتی هەبوونی دیموکراسی لە وڵاتێکدا بە مانای چارەسەرکردنی کێشەی چینایەتی و باشتر بوونی وەزعییەتی ژیانی ئابووریی خەڵک نیە و ئەم خاڵە ناتوانێ وەکو پێوەر یان تایبەتمەندیی دیموکراسی پێناسە بکرێ.

چەشنەکانی دێموکراسی

چەشنی دێموکراسی لە هەر وڵاتێک پێوەندیی هەیە بە بارودۆخی کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی و ئابووری، هەروەها پێکهاتەی سیاسی و شێوەی بەڕێوەبردنی سیاسەتەکانی ئەو وڵاتە. بەپێی پێوەر و پێوانەی جیاواز، چەشنەکانی دێموکراسی وەکو دێموکراسیی ڕاستەوخۆ، ناڕاستەوخۆ یان نوێنەرایەتی، دێموکراسیی فرەئەتنیکی، لیبراڵ، کۆمەڵایەتی، سەنعەتی، پیشەسازیی و هتد دیاریی دەکرێ. لێرەدا ئێمە تیشک دەخەینە سەر سێ چەشنی دێموکراسیی ڕاستەوخۆ، دێموکراسیی نوێنەرایەتی و بە تایبەتیی دێموکراسیی فرەئەتنیکی. بەو پێیە کە کوردستان لە نێوان چوار دەوڵەتدا دابەش کراوە و لە سەر خاکی کوردستانیش نەتەوە و گرووپی ئایینیی جۆراوجۆر دەژین، لەوە دەچی لە قۆناخێک لە ڕەوتی خەباتی نەتەوەیی بۆ گەیشتن بە کیان و دەوڵەتی کورد، دێموکراسیی فرەئەتنیکی و ئەزموونی شێوەی بەڕێوەبردنی ئەم چەشنە دێموکراسییە لە کوردستانی سەربەخۆدا بۆ ئێمە گرینگییەکی زیاتری هەبێ.

دێموکراسی ڕاستەوخۆ

مەبەست لە دێموکراسیی ڕاستەوخۆ شێوەی بەڕێوەبردنی ئەو سیستمە سیاسیانەیە کە شارۆمەندان بە چەشنێکی ڕاستەوخۆ و بێ هەڵبژاردنی نوێنەرێک بەشداری لە ڕەوتی دیاریکردنی یاساکانی وڵاتدا دەکەن. نموونەی مێژوویی ئەم چەشنە دێموکراسییە لە یوونانی کۆن لە نێوان ساڵەکانی ٥٠٧ ی پێش زایین هەتا ٣٢٢ پێش زایین دیتراوە. لە ئاتێن خەڵک، ڕاستەوخۆ لە ڕێگای بەشداری لە ئەنجومەنی ئەو وڵاتەدا، ڕۆڵیان لە دیاری و پەسەندکردنی یاساکان، سیاسەتە نێوخۆیی و بیانییەکان، دادوەری، شەڕ و ئاشتی لەگەڵ وڵاتانی دیکە و هتد دەکرد. ئەفلاتوون وەکوو ڕەخنەگری سەرسەختی ئەم چەشنە دێموکراسییە پێی وابوو بە جێگای پسپۆرانی سیاسی، کەسانێک سەبارەت بە ژیانی سیاسی و هتدی وڵات بڕیار دەدەن کە هیچ تێگەیشتنێکیان لەم بوارانەدا نییە و بە جێگای پشتبەستن

بە عەقڵ، لە ژێر کاریگەریی هەستدا، جەماعەتی فریودەر و هەڵخەڵەتێنەر کەڵکیان لێ وەردەگرن. بەشێکش لە توێژەران پێیان وابووە ئەم چەشنە دیمۆکراسییە تەنیا لە وڵاتێکی چکۆڵە و کەم حەشیمەتدا دەتوانێ بەڕێوە بچێ. لە سەدەی هەژدەدا ژان ژاک ڕۆسۆ لایەنگری پێکهێنانی دەستەڵاتدارەتیی خەڵک لە چەشنی ئەوەی ئاتێن و دەنگدانی تەواوی شارۆمەندە نێرینەکان لە دیاریکردنی یاساکان لە پارلەمان، بەڵام بێ بەشداریی ئەوان لە بواری بەڕێوەبردنی کارەکاندا بوو. ئەو لە سەر ئەم باوەڕەش بوو، کە ئەم چەشنە سیستەمە تەنیا لە دەوڵەت _ شارێکی زۆر چکۆڵەدا وەدی دێ.

دیمۆکراسیی نوێنەرایەتی یان ناڕاستەوخۆ

دیمۆکراسیی نوێنەرایەتی یان ناڕاستەوخۆ باوترین چەشنی دیمۆکراسی لە جیهانی ئەمڕۆدایە. خەڵک لە ڕێگای هەڵبژاردنی نوێنەر، ناڕاستەوخۆ بەشداری لە شێوەی بەڕێوەبردنی وڵاتدا دەکەن. لە زۆربەی ئەم کۆمەڵگەیانەدا حیزبەکانن کە نوێنەرانی خۆیان بۆ بەشداری لە پارلەمان و بە دەستەوەگرتنی دەستەڵاتی سیاسی بەربژێر دەکەن و خەڵک لە نێو ئەواندا، نوێنەرانی خۆیان هەڵدەبژێرن. لەم چەشنە وڵاتانەدا خەڵک لە ڕێگای ڕێکخراوە مەدەنییەکان، یەکیەتییە پیشەییەکان و ڕێکخراوە سیاسییەکان بەشداری لە ژیانی سیاسیی خۆیاندا دەکەن. بە پێی ئەم دیمۆکراسییە، هەڵبژێردراوەکانی خەڵک پێویستە پارێزەری بەرژەوەندی، ئاوات و ویستی شارۆمەندە ئازادەکان بن. بەو پێیە کە بەربژێری ڕەوتی هەڵبژاردن پێویستی بە پارە، کاتی ئازاد و شیاو بۆ پێڕاگەیشتن بە کارو بارەکانی هەیە، بەکردەوە تەنیا کەسێک ئەو دەرفەتەی بۆ دەرەخسێ کە ئەندامی حیزبێکی خاوەن پارە و ڕێکخراوەیەکی بە هێز بێ کە ئەندام و کارگێری مزبەر و کارا، ئۆرگانی بە هێزی ڕاگەیاندن و هتدی هەبێ. بەم پێیە، شارۆمەندان نوێنەرانی خۆیان لە نێو ئەو بەربژێرانەی هەڵدەبژێرن کە پێشتر لە لایەن حیزبەکانەوە دیاریی‌کراون. یەکێک لە خاڵە پێویستەکانی بەربژێر لەم چەشنە دیمۆکراسییەدا هەبوونی سیمایەکی شیاو و توانایە کە بەباشی بۆ ئەم چەشنە کاروبارە پەروەردە و ئامادە کرابێ. لە وڵاتێکی سەرمایەداریدا بە هۆی بوونی چین و توێژی جۆراوجۆر و ناهاوسەنگی کۆمەڵایەتی و ئابووری هەر کەسێک توانای گەیشتنی بەم پلەیەی نییە و ئەم دەرفەتە بە کردەوە لە دەست گرووپێکی باش پەروەردەکراو و ڕۆشنبیردا قەتیس دەمێنێتەوە. بێ‌گومان ئەگەر تاکێکی سەربەخۆی ناحیزبی بەربژێری پارلمان و سەرۆککۆماریی بێ، بە هۆی نەبوونی دەرفەتی ماڵی و ئینسانی بۆ بانگەشەکردن و هتد ئەگەری سەرکەوتنی ئەگەر نەڵێین نزیک بە سیفر، لە نزمترین ئاست دایە.

دێموکراسی فرەئەتنیکی[78]

لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا، کەمتر وڵاتێک دەبیندرێ کە پێکهاتەیەکی یەک ئەتنیکی هەبێ. لە کیشوەری ئوروپا بەپێی پێوەری ئەتنیکی نزیک بە ٩٠ گەل دانیشتووی ٣٦ وڵاتن، واتە ژمارەی گەلە ئوروپاییەکان نزیک بە دوو جار زۆرتر لە ژمارەی وڵاتەکانە. بەم پێیە زۆربەی ئەم وڵاتانە بە چەشنێک تووشی کێشە جۆراوجۆرە ئەتنیکییەکانن.[79] ئەم حاڵەتە لە ڕۆژهەڵاتی نزیک و دوور گەلێک ئاڵۆزتریشە. لە نیوەڕاستەکانی سەدەی نۆزدە زۆربەی زانایانی زانستی کۆمەڵایەتی لە سەر ئەم باوەڕە بوون دابەشبوونی کۆمەڵگە بە گرووپە جۆراوجۆرە ئەتنیکییەکان بەربەستێکی گەورە بۆ گەیشتن و جێبەجێکردنی دێموکراسییەکی سەقامگرتوویە. جان ستوارت میل بیرمەندی سیاسی لە ساڵی ١٨٦١ز. پێی وابوو "لە وڵاتێکی فرەنەتەوەدا ئەگەری پێکهێنانی ڕێکخراوە ئازادەکان تا ڕادەیەک کەمە، بە تایبەتی کاتێک ئەم گرووپە ئەتنیکییانە پێکەوە جیاوازیی زمانییشیان هەبێ.[....] ڕووداو، کردەوە و سیاسەتی وەکیەک(هاوشێوە) بە چەشنی جۆراوجۆر کاریگەرییان لەسەر ئەوان هەیە و، هەر نەتەوەیەک زۆرتر ترسی لە زیان پێگەیشتن بە هۆی نەتەوەیەکی دیکەوە هەیە هەتا حوکمڕانی گشتی، واتە دەوڵەت."[80] بە پێی بیرۆکەی ستوارت میل بڕیاردانی دێموکراتیک تەنیا لە حالەتێکدا دەتوانێ کارامە بێ، کە ئەو جیاوازییانەی قەرارە لە ناو بچن، زۆر نەبن. بەم پێیە ئەگەر بۆ دێموکراسی، کۆمەلگەیەکی تەواو هاوچەشنیش زۆر پێویست نەبێ، بەڵام لانیکەمێک لە یەکیەتی و تەبایی کۆمەڵایەتی و سیاسی پێویستە.

هەتا ئێستا چوار شێواز بۆ چارەسەرکردن و لەنێوبردنی جیاوازیی قەومی دیتراوە: کوشتاری قەومی و دەرکردن واتە سڕینەوەی قەوم یان نەتەوەیەک، پارچەپارچەکردنی وڵات وەکوو ئاکامی شەڕ و گشتپرسی یان هەوڵدان بۆ ئەنتگراسیۆن. ئەم حاڵەتانە دەتوانن بە جۆرێک لە جۆرەکان ببنە هۆی کۆمەڵکوژی، تواندنەوەی کەمینەکان، یان هەڵوەشانەوەی وڵاتێکی چەند ئەتنیکی. دێموکراسی فرەئەتنیکی هەوڵ و شێوازێکە بۆ پێکهێنانی بارودۆخێکی شیاو بۆ پێکەوەژیانی گرووپە جۆراوجۆرە ئەتنیکی، فەرهەنگی و ئایینیەکان، بێ هەڵوەشانەوەی ستروکتوری جوغرافیای سیاسی و تێکچوونی یەکپارچەیی ئەرزیی ئەو وڵاتانە.

---

[78] multi-ethnic democracy

[79] پروفسور دکتر هانس پترنویهولد، حق تعیین سرنوشت خلق‌ها یا صیانت از اقلیت‌ها، دمکراسی و انتگراسیون؟ ص ١٣٨، پروفسور دکتر کریستیان پان، سازمانیابی سیاسی اقلیت‌های ملی به‌مثابه پیش‌شرط مشارکت دمکراتیک، ص ١٩۴ ترجمه ناصر ایرانپور، بازاندیشی در برخی مفاهیم کلیدی فلسفه‌ی سیاسی، جلد اول، نشر روشنفگری، آلمان ١٣٩۵

[80] جان استوارت میل، حکومت انتخابی، ص ٣١۴، ترجمه علی رامین، کتابخانه الکترونیکی امین، ١٣٩۶

لەم چەشنە سیستمە سیاسییەدا چەند گرووپی ئەتنیکی، هەروەها ئایینی یان فەرهەنگی بەشداری لە دەسەلات و بڕیارە سیاسییەکانی وڵاتدا دەکەن. تایبەتمەندییەکانی ئەم چەشنە دێموکراسییە بریتین لە:

* بەشداریی نوێنەرانی سەرەکی ئەتنیکەکان لە ڕەوتی بڕیاردان،
* هەبوونی ڕادەیەکی زۆر لە مافی خودموختاریی نێوخۆیی،
* دابەشکردنی دەسەڵات بە پێی گرینگیی گرووپەکان،
* هەروەها مافی ڤێتۆکردن لە لایەن کەمینەکانەوە.

لەم دێموکراسییەدا، لەوەدەچێ شێوەی بڕیاردان بە تایبەتی لە بواری بەڕێوەبردندا شکڵی جۆراوجۆری ڕێکخراوەیی هەبێ. باوترین چەشن، پێکهێنانی دەوڵەتێکی بەرفراوانی هاوپەیمان لە دێموکراسیی پارلمانی وەکو بێلژیک، مالێزی و دەستەڵاتی بەڕێوەبردنی حەوت کەسی لە سویس دایە. لە سویس ئەم ٧ کەسە نوێنەری تەواوی گرووپە ئایینی و زمانییەکان، هەروەها چوار حیزبی سەرەکیی ئەو وڵاتەن. سەرۆک کۆمار بە نۆرە لێیان هەڵ دەبژێردرێ و سەرۆکایەتیی بەڕێوەبەرییەکە لە نێو حەوت ئەندامی شووڕای فیدراڵیدا دەسووڕێتەوە و دەبێتە هۆی کەمکردنەوەی گرنگایەتیی دەستەڵاتی بەریوەبەریی و ڕێبەریی کاریزماتیک. لەوەدچێ زۆر جار سویسییەکان تەنانەت زانیارییەکی وردیان سەبارەت بە سەرۆک کۆماری وڵاتەکەیان نەبێ. سیستمی سیاسیی سویس لە چەشنی کۆنفیدراڵ و ناکۆجێیە و شارۆمەندی لە سەرەتادا لە کۆمۆن، پاشان کانتۆن و لە کۆتاییدا لە حکوومەتی ناوەندی یان فیدراڵ لە بێرن سەرچاوە دەگرێ. واتە کاتێک لە سویسییەک پرسیار بکرێ خەڵکی کوێیە، لە سەرەتادا بۆ وێنە دەڵێ خەڵکی کۆمۆنی فراوئن‌کاپلێن، پاشان خەڵکی کانتۆنی بێرن و لە کۆتاییدا خەڵکی سویسە. سویس وڵاتێکی پلورالیستییە و چوار زمانی ئاڵمانی، فەرانسەیی، ئیتالیایی و ڕۆمانیایی زمانە فەرمییەکانی ئەم وڵاتەن و بە پێی ماددەی ٧٠ی قانوونی فیدراڵ - ئاڵمانی، فەرانسەیی و ئیتالیایی هاوکات زمانی فەرمی و ئیداریی دەوڵەتی فیدراڵن و تەواوی یاسا و ڕێساکان بەم زمانانە چاپ و بڵاو دەبنەوە.

پێکهێنانی هاوپەیمانی لە سیستمی سەرۆک کۆماریدا هەرچەند تا ڕادەیەک لە سیستمی پارلەمانی چەتوونترە، بەڵام ئەگەری دابینکردنی هەیە. بۆ وێنە لە لوبنان پلە و پایەکانی دەستەڵات لە نێوان گرووپە نەتەوەیی و ئایینیەکان دابەش کراوە. سەرۆک کۆمار بۆ مسیحییە مارۆنیەکان، سەرۆک وەزیری بۆ موسڵمانە سوننەکان و سەرۆکی پارلەمان بۆ موسڵمانە شیعەکان لەبەرچاو گیراوە.

لە دێموکراسیی فرەئەتنیکیدا، پەسەندکردنی بڕیارە گشتییەکان لە لایەن نوێنەرانی گرووپە جۆراوجۆرە ئەتنیکی و ئایینیەکانەوە بە ئاکام دەگا، بەڵام بڕیاردان لە کاروباری نێوخۆیی

هەر ناوچەیەکی ئەتنیکی لە دەستەڵاتی نەتەوەکانی ئەو ناوچانەدایە. ئەگەر چڕ بوونەوەی گرووپە ئەتنیکییەکان باری جوگرافیایی هەبێ، لەوانەیە خودموختاریی ئەوان لە شێوەی فیدراڵیدا جێبەجێ ببێ، کە لەودا سنوورەکانی فیدراڵ لە گەڵ سنووره ئەتنیکییەکان پێ بە پێی یەکترن و لە ئاکامدا یەکەی ئەرزی(بەشەخاک)ی دیاریکراو بۆ هەر پێکهاتەیەکی ئێتنیکی، بە تەواوی وەک یەک یا زۆرهاوشێوەی یەکتر دەبن. وەکو سویس کە زۆربەی کانتۆنەکانی یەک زمانین، یان ئەیالەتی کوبێک لە کەنادا کە زۆربەی دانیشتووانی فەرانسەیی زمانن. لە کاتی تێکەڵبوونی ئەتنیکەکان لە باری جوگرافیاییەوە خودموختاری شکڵی نائەرزی بە خۆیەوە دەگرێ. بۆ وێنە بە پێی یاسای بنەڕەتیی ساڵی ١٩٦٠ی قیبرس، دوو پارلەمانی هاوبەشی جیا بۆ یوونانیەکان و تورکەکانی ئەم وڵاتە پێکهاتوون کە دەستەڵاتی یاسادانانی تایبەتییان لە بواری ئایینی، فەرهەنگی و پەروەردەکردن هەیە. دەنگدەرانی یوونانی و تورک جیا لە یەک، دەنگ بە پارلەمانی خۆیان دەدەن.

لە دێموکراسیی فرەئەتنیکی هاوڕێژەیی پێوەرێکی سەرەتایی بۆ نوێنەرایەتی سیاسی، وەدەستهێنانی پلە و پایەی فەرمی و دیاریکردنی سەرچاوە میللییەکانە و دابەشکردنی پلەکانی پارلەمان و دەوڵەت دەتوانێ بە پێی ڕێژەی دانیشتووان و گرینگی تاقمە ئەتنیکییەکان بێ. کەڵک وەرگرتن لە سیستمی هەڵبژاردنی نوێنەرایەتی ڕێژەیی، گشتیترین و شیاوترین شێوەی دیاریکردنی نوێنەرایەتی ئەم گرووپانە لە پارلەماندایە، ئەم حاڵەتە بۆ وێنە لە سویس و بلژیکدا دەبیندرێ.

شێوەکانی نیوەهاوڕێژەیی دەتوانێ مافی نوێنەرایەتی کەمینەکان مسۆگەر کات (بۆ وێنە لە لوبنان). لەو وڵاتانەی کە گرووپە ئەتنیکییەکان لە ناوچەیەکی تایبەتی جوگرافیایی‌دا جێگیرن(وەکوو کانادا) سیستمی یەکەکانی هەڵبژاردنی نوێنەر لەوەدەچێ هاوڕێژەییەکی شیاو پێک بێنێ. لەبەرچاوگرتنی ژمارییەکی دیاریکراو لە کورسییەکانی پارلەمان بۆ گرووپە ئەتنیکییەکان بە پێی ڕێککەوتنێکی نافەرمی (بۆ وێنە لە مالێزی) شێوەیەکی دیکە بۆ دابینکردنی مافی کەمینەکانە.

تایبەتمەندییەکی دیکەی ئەم چەشنە دێموکراسییە، مافی ڤێتۆکردن لە لایەن کەمینەکانەوەیە و ئەم حاڵەتە لە پێوەندی لەگەڵ بابەتە گرینگ و بنەڕەتییەکان وەکو بڕیاردان سەبارەت بە سیستمی هەڵبژاردن، پەسەندکردنی قانوونی باجدان، سیستمی شارەدارییەکان و هتد دەبیندرێ و زۆرتر بە پێی ڕێککەوتنی نافەرمیی گرووپە ئەتنیکییەکانە نەک ڕێسا فەرمی و قانوونیەکان یاخود یاسای بنەڕەتی وڵات.

وێڕای لەبەر چاوگرتنی ئەم تایبەتمەندییانەی دێموکراسیی فرەئەتنیکی، لەوەدەچێ مەترسی سەرکوتکردنی تەواوی گەل و کەمینەکانی دیکە لە لایەن گەلێکی دیکەوە هەرچەند بە

ئەندازەی دەوڵەتێکی یەک نەتەوەییش نەبێ کە لەسەر بنەمای قەومیەتەوە پێک هاتبێ، بەڵام وەکوو ئەگەرێک بە تەواییش ڕەت ناکرێتەوە و تەنانەت ئەم مەترسییە هەیە کە چەند گروپی ئەتنیکی پاش بە دەستەوەگرتنی دەسەڵات دەست بکەن بە چەوساندەوەی گرووپە ئەتنیکییەکانی دیکە. سەرەڕای ئەوەش تایبەتمەندیی ئەم چەشنە دەوڵەتانە قبووڵکردن و بە فەرمی ناسینی جیاوازیی ئەتنیکیی گرووپە قەومی و نەتەوەییەکان و بەشداریی ئەوان لە چارەنووسی سیاسی خۆیان و گشت کۆمەڵگادایە.
لەوەدچێ لە وڵاتە فرە ئەتنیکییەکاندا ناتەبایی و جیاوازیی فەرهەنگی، ئایینی، قەومی، زمانی، ئایدیۆلۆژی یان کۆمەڵایەتی و ئابووری، هەروەها کێشە لە ڕەوتی هەڵبژاردن و دەنگدان بەستێنێک بۆ پێکهاتنی زۆرینەیەکی سەرکەوتوو و کەمینەیەکی هەمیشە دۆڕاو، هەروەها ڕێخۆشکەری سەرەڕۆیی زۆرینە، لێکدابڕان و تەنانەت شەڕی نیوخۆیی بێ. لەم حاڵەتەدا چارەسەرکردنی کێشەکان لە ڕێگای سازان و وتوویژ هەتا گەیشتن بە ڕێککەوتن و خۆپارێزی لە بڕیاردان بەپێی دەنگی زۆرینەیە، دەتوانێ شێوازێکی شیاو بۆ پێشگیری لە سەرهەڵدانی ڕووداوە ناخوازیارەکان بێ. تەنانەت لە پارلەمان و شووڕای فیدراڵی ئاڵمانیش [نوێنەرایەتیی ئەیالەتەکان لە ئاستی فیدراڵدا] وەکو وڵاتێکی یەک نەتەوەیی، زۆر جار کێشەی نێوان دوو حیزبی ئۆپۆزیسیۆنی زۆرینە لە ڕێگای سازان و پێکهاتنەوە چارەسەر دەکرێ.
سەرەڕای ئەوە کە دێموکراسیی فرەئەتنیکی، شێوازێکی مەدەنی بۆ چارەسەرکردنی بەشێک لە کێشە نەتەوەییەکانە، بەڵام ئەستەمە بۆ وێنە کێشەی کورد هەتا دەستەبەرنەبوونی مافی چارەی خۆنووسین و پێکهێنانی کیان و دەوڵەتی نەتەوەیی لە چوارچێوەی ئەم چەشنە دێموکراسییەدا بە یەکجاریی چارەسەر بکرێ. بەڵام دابینکردنی دێموکراسییەکی ڕاستەقینە دەتوانی بارودۆخی پێویست و یاسایی بۆ کار و چالاکیی هێزە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان بە بیرو ڕای جۆراوجۆرەوە، گشتپرسییەکی دێموکراتیک و دەنگدانی ئازادانەی خەڵک بۆ مانەوە یان نەمانەوەی ئەوان لە چوارچێوەی وڵاتێکدا. پێک بێنێ. واتە بڕیاری کۆتایی بدرێتە دەست خەڵک هەتا ئەوان بە پێی ئاگایی و بەرژەوەندی نەتەوەیی خۆیان دەنگ بە دادێی ژیانی سیاسی خۆیان و وڵاتەکەیان بدەن. بۆ وێنە لە گشتپرسی بۆ سەربەخۆیی سکاتلەند لە ١٨ی سپتامبری ٢٠١٤ کە بە پێی ڕێککەوتنی دەوڵەتی سکاتلەند و بریتانیا بەرێوەچوو، لە سەتا ٥٥ی خەڵکی سکاتلەند بە پێچەوانەی ئەو شتەی چاوەڕەوانی دەکرا، دەنگیان بە جیانەبوونەوە لە بریتانیا دا، و حیزبی نەتەوەیی سکاتلەندیش وێرای قبووڵی ئاکامی ڕیفراندۆمەکە درێژە بە چالاکیی خۆی بۆ گەیشتن بە سەربەخۆیی وڵاتەکەی دەدا. لە ٢٨ مارسی ٢٠١٧ پارلەمانی سکاتلەند دەنگی ئەرێنی بە

جیابوونەوە لە بریتانیا داوەتەوە. لێرەدایە کە ناسیۆنالیزم و دیموکراسی پێوەندییەکی بە هێزیان بۆ چارەسەریی کێشەکان هەیە و بە پێی وتەی گیا نۆدیا وەزیری پێشووی پەروەردە لە گورجستان" بیرو هزری ناسیۆنالیزم بێ دیموکراسی وەدی نایە - لە ڕاستیدا بە خەیاڵیشدا نایە، و دیموکراسی هیچ کاتێک ناتوانێ بێ ناسیۆنالیزم بوونی هەبێ. ئەم دووانە بە چەشنێکی گەلێک ئاڵۆز لێک ئاڵاون و ناتوانن بێ یەکتری بژین، بەڵام سەرەڕای ئەوەش پێکەوەژیانیان تا ڕادەیەکی زۆر لە گرژییەکی هەمیشەیی دایە."[81]

زۆر جار تێکەڵاوبوونی نەتەوەکان لە بواری جوگرافیایی وەکو هۆیەک بۆ پێکەوە ژیانی بە ناچاری نەتەوە و گەلە جۆراوجۆرەکان لەگەل یەک و پاریزکردن لە هەوڵ و چالاکی بۆ پێکهێنانی دەوڵەتێکی نەتەوەیی لە قەڵەم دەدرێ. لە نێو تاقمێک لە حیزب و کەسایەتییەکانی کوردیش هەوڵدان بۆ چارەسەرکردنی کێشەی کورد تەنانەت لە چوارچێوەی فیدراڵیزمی جوغرافیایی و دیاریکردنی سنووری نیشتمانیی کورد وەکوو ڕێخۆشکەری شەڕی نیونەتەوەیی گەلە دراوسییەکان پێناسە دەکرێ و باس لە تەواوبوونی کاتی دەوڵەتسازی و ناسیۆنالیزمی کورد لە سەدەی ۲۱ و چارەسەریی کێشەی کورد و گەلانی دیکە لە چوارچێوەی مافی شارۆمەندیدا دەکرێ.

جان ستوارت میل لە کتێبی "حکوومەتی هەڵبژاردە" پێی وابوو گەلەکانی مەجارستان وەکو مەجار، سلۆواک، کروات، سێرب، ڕۆمانیایی و (لە ناوچەگەلێک) ژێرمەنەکان لە باری جوگرافیاییەوە وەها لێک گرێدراون کە هیچ ئەگەرێک بۆ جیاکردنەوەی ناوچەیی ئەوان، هەروەها هیچ ڕێگایەک بێجگە لە پێکەوەژیانی ئاشتیخوازانە و پەیرەوی کردنیان لە ماف و یاساکانی بەرامبەر نییە"[82] بەڵام ئەمڕۆکە، هەرکام لەم نەتەوانە سەرەڕای ئەوەی کە بەشێکی کەمیان وەکوو کەمینە لە چوارچێوەی چەند وڵاتیشدا دەژین، دوڵەت و کیانی نەتەوەیی خۆیان پێک هێناوە. مەجارستان بە پێی پەیمانی ئاشتی تریانۆن لە ساڵی ۱۹۲۰ لە سەتا ۷۱ی زەوی و سەتا ۵۸ی دانیشتووانی خۆی لەدەست دا. مەجارستان ئەمڕۆ لە باکوورەوە لەگەڵ سلۆواکی، لە ڕۆژهەڵات و باشووروی ڕۆژهەڵاتەوە لەگەڵ ڕۆمانی، لەباشورەوە لەگەڵ سێربستان و کرواسی، لە باشوری ڕۆژئاوا لەگەڵ سلۆوانی و لە ڕۆژئاواوە لەگەڵ ئوتریش، هەروەها لە باکوری ڕۆژهەڵاتەوە لەگەڵ ئۆکرائین هاوسنوورە.

---

[81] Nodia, “Nationalism and Democracy”, *op. cit.*, p. 4.

وەرگیراو لە : جامعه مدنی، گفتارها، زمینەها و تجربەها، کاظم علمداری، ص ۱۱۴، توانا، آموزشکده آنلاین برای جامعه مدنی، ۲۰۱۵

[82] جان استوارت میل، حکومت انتخابی ص ۳۱۸، ترجمه علی رامین، کتابخانه الکترونیکی امین ۱۳۹۶

جوغرافیایی سیاسی وڵاتەکان لە دوو سەدەی ڕابردوودا بە پێچەوانەی ویست و خواستی نەتەوە باڵادەست و حکوومەتە سەرەڕۆکان زۆرتر بە پێی ئاڵوگۆڕە سیاسیی جیهانی و ناوچەییەکان بە تەواویی گۆڕدراوە. " لە ساڵی شۆڕشی فەڕانسە (١٧٨٩) لە هەموو جیهاندا ٢٣ دەوڵەت هەبوو. لە پێش شەڕی یەکەمی جیهانی (١٩١٤) ژمارەی دەوڵەتانی قارەی ئەفریقا نەدەگەیشتە ژمارەی پەنجەکانی دەستێک، هەمووی ئەم قارەیە موستەعمەرەی وڵاتانی بەریتانیا، پورتەقاڵ، بلژیک، فەرانسە و و هولەند و ... بوون؛ ئێستا ژمارەی وڵاتانی ئەم قارەیە پتر لە ٥٠ وڵاتە. لە کاتی دروستبوونی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ساڵی ١٩٤٥ ژمارەی ئەو وڵاتانەی بوون بە ئەندام لەو ڕێکخراوە نەدەگەیشتە ٦٠ وڵات لە دەیەی ٥٠، ٦٠ و ٧٠ی زایینی پتر لە سەد وڵاتی تازە هاتنە سەر نەخشەی جوغرافیا، ئێستا ١٩٧ وڵات لە ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان خاوەنی کورسین. داگیرکەرانی ئەو وڵاتانە ناچار بوون لە ئاست ئیرادەی نەتەوە سەربەخۆخوازەکان هەنگاو بە هەنگاو پاشەکشە بکەن. داگیرکەرانی کوردستان نە لە بریتانیا، نە لە فەڕانسە، نە لە ئامریکا و نە یەکیەتی سۆڤییەت بە هێزتر نین کە ناچار کران هیندوستان، ئەلجەزایر، ڤێتنام و ئەفغانستان بەجێ بێلن."[٨٣]. پچڕاندنی ئەو پەتە(بەندە) سیاسییانەی کە خاکی نەتەوەیەک بە پێچەوانەی ویستی خۆی بە نەتەوەیەکی دیکە دەلکێنێ مافێکی ڕەوا و ئینسانیە. ئەم پێداویستیە بە شێوەیەکی جوان لە بەیاننامەی سەربەخۆیی ئەمریکا لە ساڵی ١٧٧٦ز گەڵاڵە کراوە" کاتێک لە ڕەوتی ڕووداوەکانی مرۆڤایەتی، نەتەوەیەک بۆ وەدەستهێنانی شوێنی جیا و بەرابەری خۆی لە نێوان هێزەکانی گوێ زەوی، کە بە پێی یاساکانی سروشت و سرشتی خودا ڕێگەی‌پێدراوە ناچار بە پچڕاندنی ئەو پەتە سیاسییانەی دەبێ کە ئەوانی بە نەتەوەیەکی دیکە لکاندوە، پێویستە ئەوان بە پێی ڕێزلێنانی شیاو لە بیرو ڕای مرۆڤەکان ئاماژە بەو هۆیانەی بکەن کە ناچاریان بە جیابوونەوە دەکا". بەم پێیە مافی بە دەوڵەتبوون مافێکی ڕەوا و ئینسانیە، بەڵام پێویستە هۆی جیابوونەوەکە، شی بکرێتەوە و بڕیاری کۆتایی بە پێی دێموکراسی نەک بە ڕێکخراوەیەکی تایبەتیی بەڵکوو بە خەڵک بسپێردرێ.

کۆتایی

---

[٨٣] سمایل بازیار، ڕۆژی گەشبینی بە داهاتووی خەباتی شوناسخوازیی کورد، کوردستان و کورد ئۆرگانی حیزبی دێمۆکراتی کوردستان، ژمارەی ٧٤٠، ٣٠ی سەرماوەزی ١٣٩٧

پرۆفسۆر سامویڵ هانتینگتۆن ڕاوێژکاری سیاسەتی بیانی و مامۆستای دەوڵەتیی زانستگای هاروارد لە بابەتێک بە ناوی "هەوراز و نشێوی شەپۆلەکانی دێموکراسی"[٨٤] لە ساڵی ١٩٩١ باس لە سێ شەپۆلی دێموکراسی سازی لە جیهان دەکا. دەستپێکی یەکەم بەرزەشەپۆلی دێموکراسی لە ساڵەکانی ١٨٢٠ی ز بە پێی پەرەگرتنی پانتایی مافی دەنگدان بۆ بەشێکی بەرچاو لە خەڵکی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بوو. ئەم شەپۆلە نزیک بە سەدەیەکی خایاند و هەتا ساڵی ١٩٢٦ز هۆی سەرهەڵدانی ٢٩ حکوومەتی خەلکسالار بووە. بەدەستەڵات گەیشتنی موسولینی لە ساڵی ١٩٢٢ لە ئیتالیا سەرەتای دەستپێکی شەپۆلێکی پێچەوانە[٨٥] و دابەزینی ژماری حکوومەتە خەڵکسالارەکان بە ١٢ وڵات لە ساڵی ١٩٤٢ بووە.

سەرکەوتنی وڵاتانی هاوپەیمان [متفقین] لە شەڕی دووهەمی جیهانی دەستپێکەری شەپۆلی دووهەمی دێموکراسی بووە، شەپۆلێک کە دەچوو ژماری حکوومەتە خەلکسالارەکان لە ساڵی ١٩٦٢ بە ٣٦ وڵات بگەیەنێ. ڕەوتێکی پێچەوانە کە لە ساڵی ١٩٦٠ دەستی پێکرد و هەتا ١٩٧٥ دەوامی بوو، هۆی دابەزینی حکوومەتە دیموکراتەکان بە ٣٠ی وڵات بوو. شەپۆلی سێهەم لە ساڵەکانی ١٩٨٠-١٩٧٠ هاوکاتە لەگەڵ دامەزرانی حکوومەتە دێموکراتیکەکان لە یوونان، سپانیا و پورتۆغاڵ، وڵاتەکانی ئەمریکای لاتین، هەروەها کۆرەی باشوور، تایلەند و فلیپین لە ئاسیا و پاشان ڕووخانی یەکیەتی سۆڤییەتی و بەرەی هاوپەیمانی لە ڕۆژهەڵاتی ئوورووپا و سەرهەڵدانی چەندین وڵاتی سەربەخۆی تازە لە سەر نەخشەی جیهاندا. هەرچەند پێش ساڵی ١٩٩٠ بەلانیکەم دوو خەڵکسالاریی شەپۆلی سێهەمی واتە سوودان و نیجێریە ڕۆتی پێچەوانەی خۆیان بەرەو دیکتاتۆری تەواو کردبووە، بەڵام بەلانیکەم لە نیوان ساڵەکانی ١٩٧٤ هەتا ١٩٩٠ ٣٠ وڵات ڕەوتی چوونە نیو دێموکراسیان تێپەراند و بە پێی ئامارێک، هەتا ساڵی ١٩٩٥ لە ١٩١ وڵاتی جیهان، ١١٤یان خاوەنی تایبەتمەندییەکانی دێموکراسی بوون.

گۆڕانکارییەکانی جیهانی سەردەم ویرای گەلێک بەربەست و کۆسپ لە بەرامبەر بە دێموکراسی پێشاندەری جیهانیبوونی هەرچی زۆرتری ئەم ڕەوتەیە و ئیتر ناکرێ بێ دابینکردنی دێموکراسییەکی سەقامگرتوو کێشە سەرەکییەکانی ولاتێک و یەک لەوان کێشەی ئەتنیکی بە چەشنێکی مەدەنی چارەسەر بکرێ. بە پێی ئامارەکان، کێشە و شەڕی نێوخۆیی وڵاتەکان گەلێک زۆرتر لە کێشە و شەڕی نێوان دەوڵەتەکانە و تەنیا لە ساڵی

[٨٤] Samuel P. Huntington, Democracy’s Third Wave, Journal of Democracy, Vol2. No2, Spring 1991

[٨٥] reverse wave

٢٠١٣ له ٤١٤ کێشـەی جیهـانی، ٧٧ی له پێوەنـدی لەگەڵ کێشـە و قەیرانـی نێـوان دەوڵەتەکـان و ٣٣٧ی کێشـە نێوخۆییەکـان بـووە و ئەم کێشـانە تەواوی گـوێ زەوی له ناوچەکانی ئاسیاوە هەتا قاڕڕەی ئەمریکا تەنیوەتەوە.[٨٦]

کێشەی کوردیش یەکێک لە کێشە سەرەکییەکانی چوار وڵاتی داگیرکەری کوردستانە و هەتـا چارەسـەرنەبوونی یەکجـاریی ئەم کێشـەیە و نەگەیشـتنی ئەوان بە مـافی چـارەی خۆنووسین بەردەوام دەمێنێتەوە. نەبوونی دێموکراسییەکی ڕاستەقینە بەربەستێکی سەرەکی بـۆ چارەسـەریی ئاشـتیخوازانەی مەسـەلەی کـوردە. لەسـەر کـاربوونی دەوڵەتە سـەرەڕۆکان ئیزنی چالاکییەکەی یاسایی بە حیزبە کوردستانیەکان نەداوە و سەرکوت، گرتن و کووشتنی ئازادیخوازانی کورد بەردەوام سیاسـەتی سـەرەکی دەوڵەتە داگیرکەرەکـان بـووە. لەم ڕەوتەدا حیزب و ڕێکخراوە کوردستانییەکانیش بێ لەبەرچاوگرتنی دروشمی کـاتی یـان درێژخـایەن بـۆ بردنەسـەرەوەی ئاگایی نەتەوەیـی و کـۆکردنەوەی خەڵـکو ڕێکخستنیان لە نێو پێکهاتە جۆراوجۆرە سیاسیی و مەدەنیەکان، پێویستیان بە بارودۆخێکی ئازاد و دێمـوکرات هەیە تـا کاریگەریی ڕاستەوخۆیان لە ژیانی ڕۆژانەی گەڵەکەیان هەبێ.

نەبوونی ئـازادی، دێموکراسی و میکانیزمی قانوونی بـۆ چارەسـەری ئاشتیخوازانەی کێشـەی نەتەوەیی، هەروەها درێژەپێدانی سیاسەتی سـەرکوتکەرانەی دەسـەڵاتی ناوەنـدی، تەنیا هـۆی ئـاڵۆزتربوونی بـارودۆخی سیاسـی و کـۆمەڵایەتی ئەم وڵاتـانە و ڕادیکـاڵیزەبوونی هەر چـی زۆرتـری بزاڤـی ڕزگـاریخوازانەی کـورد بـووە. گـۆڕانی سیسـتمی دەسـتەڵات لە وڵاتە داگیرکەرەکان و دامەزرانـدنی حکوومەتێکی دیمـوکرات کە بـاوەڕی بە فرەنەتەوەیـی بـوونی وڵاتەکان و هەبوونی کێشەی نەتەوەیی بێ، دەتوانێ بەستێنێکی شیاو بۆ خەباتی ئاشتیخوازانە حیزبە کوردستانیەکان و چارەسەرکردنی مەسەلەی کورد پێک بێنێ.

---

[٨٦] Heidelberg Institute for International Conflict Research, Report 2013.see http://www.hiik.de/en/.

وەرگیراو لە صلح، عدالت و دموکراسی در جوامع چند قومیتی: دموکراسی توافقی با تاکید بر مقایسە تطبیقی کشورهای بوسنی هرزگوین و عراق، ستار عزیزی